

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXIX.

HUNGARIA
SZEGED
1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXIX.

SZEGED
1981

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

IMRE SZÁNTÓ DR.

Szerkesztette

DR. SZÁNTÓ IMRE

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965,

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A KATOLIKUS NÉPMŰVELÉS MAGYARORSZÁGON
1711—1848

Nem könnyű rekonstruálni másfél évszázad (1711—1848) népi kultúráját Magyarországon. A „későn ébredő” népre ugyanis a hallgatás törvénye vonatkozott. A feudális kor parasztnépének élete, gondolkodása alig jutott szóhoz az egykorú történeti forrásokban. A parasztok nem hagytak ránk olyan munkákat, amelyekből kiderülhetett volna, hogyan gondolkodtak és mit éreztek. Legfeljebb azt tudjuk, hogy mit olvastak, vagy mit prédikáltak nekik.¹ Gondolkodásmódjuk történetét csak azon az úton közelíthetjük meg, ha felmérjük a kor „mentális felszereltségét”, ha felkutatjuk, „hogya a parasztságnak a mindennapi életben a gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésére.”² A korabeli hazai népművelés egészében további alapos kutatásokat igényel.³

A késő feudális társadalomban igen nagy volt az eltérés a magas műveltség, azaz az írástudók — a kevesek — és a még nagyrészt írástudatlan parasztság szóbeli kultúrája között. A parasztság jó része — ha járt is iskolába — nem volt aktív olvasó—író; kultúrája jórészt a szájhagyományra támaszkodott.⁴ A paraszt tájékozódását, ismereteit nagyrészt otthon, a mindennapi életben a hagyományos szóbeli, jobbágyi művelődésből merítette. Hogy a paraszti gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésre, annak egyik megfogható mozzanata azoknak a tömegkommunikációs szövegeknek az elemzése, amelyet az adott korban a parasztság tömegesen „fogyasztott.”

A népi kultúra szellemi táplálékára utaló forrásokhoz sorolhatjuk a vasárnapi prédikációkat, a bírósági adatokat, a nyilvános szórakoztatásokat leíró dokumentumokat, az újságokat, könyveket, sőt a búcsújárásokat, körmeneteket és ünnepeket is.⁵ Mint fontos forrástípust a kalendárium- és ponyvairodalmat említjük, amelynek segítségével az olvasók tudati viszonyaihoz nyerhetünk adatokat, továbbá a „túlvilágba való tervszerű menekülés” irodalmát, a tündérmeséket.⁶ De érdemes lenne részletesebben megvizsgálni a — hangszerhez, dalhoz, verseléshez a maguk módján értő — falusi tanítók szerepét is a magyar népi művelődésben.⁷

¹ Vö. MANDROU, ROBERT: Magas kultúra és népi műveltség a XVII—XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom. Századok, 1970. 118—125.

² KOVÁCS I. GÁBOR: A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században. Történelmi Szemle, 1980/1. 150.

³ Vö. MÉSZÁROS ISTVÁN: Népoktatásunk 1553—1777 között. Pedagógiai Közlemények. Tanulmánykiadó, Bp. 1972. 14.

⁴ ORTUTAY GYULA: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia, 1962/4. 508.; KOSÁRY DOMONKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 21.

⁵ ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, 1962/4. 509.

⁶ MANDROU, ROBERT: i. m. Századok, 1970. 121.; KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 150—165.

⁷ MÉSZÁROS ISTVÁN: Katolikus kisiskoláink 1714—1773 között. In: MÉSZÁROS ISTVÁN (szerk.): Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII—XX. századi történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 74.

A késő feudalizmus korában az egyház többé-kevésbé magába zárta mint gyűjtőkeret a művelődés fontos ágait.⁸ Az iskolán kívüli népművelés módjai és eszközei a szentbeszéd, hitelemzés, a templomi festmények, szobrok, egyesületek, énekkarok, előadások rendezése, búcsújárások stb. által századok folyamán főként az egyház kezében voltak.⁹ A jobbágnép értesüléseit, híreit a templomokban, továbbá a vásároknak, a kocsmákban, fonókban, „guzsalyosokban”, s az ünnepi társas összejöveteleken (keresztelők, lakodalmak, temetések stb.) szerezte a maga számára.¹⁰ A hétköznapok sivárságát csak a lakodalom, keresztelő, tor alkalmával a dalolásba, táncba feledkezéssel tudta elviselhetővé tenni.¹¹

A társasélet örömeihez tartozott még a szüretelés, amikor többeket meghívtak a segítségre és télen a tollfosztás.¹² Az értesülések, vélemények, szándékok kicserélésére, összeegyeztetésére leginkább télidőn, akkor is a pihenés, szórakozás óráiban nyílt alkalom.

A falvak közötti távolságot pedig az országos vásárok oldották fel leginkább; vásár s utána áldomás közben széles vidékek parasztságával érintkezésbe került, hírekhez, ösztönzésekhez jutott még a félreeső, külvilágtól elzárt, magukra hagyott falvak jobbágnépe is.¹³ Fontos szerepet játszottak a fuvarozó emberek, mint például a somogyi Mőd József 1765-ben, „mert minekutána szanaszét szekerez, majd gabonát Dombóvárra, majd pedig Mohácsra sóért s az tudja az új híreket nékik.”¹⁴

Ezek a fórumok voltak a közművelődés fellegvárjai, népművelési „piacai.”¹⁵

Bár az iskolázás és írástudás szintje a XVIII. század folyamán, majd a XIX. század első felében jelentős mértékben emelkedett,¹⁶ az ismeretterjesztés formája — elsőrendűen — az élő beszéd; ez a „művelődési forma” nem vett el olyan sok időt a parasztoktól, mint az iskola. A hagyományos paraszti művelődés, a szájhagyományozó kultúra még hosszú ideig elfödte, legyőzte az iskolai képzés eredményeit.¹⁷

A feudális uralkodó osztály — elsősorban az egyház közvetítésével — mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kizsákmányoltak tömege is magáévá tegye a feu-

⁸ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 20.

⁹ VANYÓ TIHAMÉR: A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 62.; BÁLINT SÁNDOR: A szegedi népelet szakrális gyökerei. Regnum, 1942/43. 51.

¹⁰ DÖMÖTÖR TEKLA: Naptári ünnepek — népi színjátszás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 30—31.

¹¹ WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok 6. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 121.

¹² VAJKAI AURÉL: Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3—4. számából. Bp. 1939. 22.

¹³ Vö. HADROVICS LÁSZLÓ—WELLMANN IMRE: Parasztmozgalmak a 18. században. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1951.; Nálunk a piaci, vásári és természetesen egyéb vonzaskörzeti kérdésekkel Magyarországon főleg a földrajztudomány foglalkozott: MÁRTON BÉLA: Hajdúnánás vonzási területe. Debrecen 1949.; EÖRDÖGH BÉLA: Debrecen piacának szállítóterületei. Földrajzi Közlemények, 1953. 267—276.; ÉLIÁS ROZÁLIA: Szeged vonzásterülete. Földrajzi Értesítő, 1954. 725—733.; DANKÓ IMRE: A debreceni városok vonzaskörzete a XVIII—XIX. század fordulóján. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. I. Debrecen 1974. 135—159.

¹⁴ SZÁNTÓ IMRE: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954. 89.

¹⁵ KANYAR JÓZSEF: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770—1789). Somogy megye múltjából. Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Levéltári Évkönyv, 1. sz. Kaposvár 1970. 79.

¹⁶ DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. Bp. 1925. 405. „Nem lehet figyelmen kívül hagyni — írja József nádor —, hogy a paraszt gondolkodóbb és tanultabb lett, hogy újságoknak a falusi kocsmákban való olvasása által olyan fogalmakat szitt magába, melyeket azelőtt nem ismert...”; MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. ; SZÁNTÓ IMRE: A katolikus falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon a XIX. század első felében. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, Tom. LXV. Szeged 1979.

¹⁷ ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, 1962. 4. sz. 509.

dális uralkodó osztálynak a barokkban megtalált ízlését, életszemléletét. A késő barokk kultúra, főként primitívebb vallási jelenségeivel elterjedt a nép széles rétegeiben.¹⁸ „A tömegesen épülő falusi barokk templomok, a mindenféle emelt Mária-emlékek, a védőszentek kultusza, a különböző csodatevő kegyhelyek mind-mind a feudális elnyomásba való belenyugvás barokk szemléletének hatásos és eredményes terjesztői lettek a nép körében.”¹⁹

A barokk kultúra igen alkalmas volt arra, hogy a tömegek figyelmét a túlvilág felé irányítsa, és hogy a társadalmi rend megváltoztathatatlanságának hangoztatásával a földesurak s a hatalom iránti alázatos engedelmességet propagálja. Az uralkodó osztály, mint Európa-szerte mindenütt, Magyarországon is kialakította a maga „örök” és „természetes” jogait a parasztság által termelt javak elsajátítására.²⁰ A jobbágyok a nemesi történelemfelfogás szerint amúgy is a meghódított, „idegen” népek leszármazottjai voltak, és legfeljebb csak olyan magyarokéi, akik hitványságuk miatt kerültek egykor szolgasorba.²¹

Jellemző példaként nem egy prédikáció szövegét idézhetnénk, hogy milyen mélyen állt a jobbágy társadalmi és jogi helyzete a nemesség előtt. „Oh boldogtalan óra — olvassuk egy prédikációban, amely az ősszüők, Ádám és Éva bűnét a nemes — jobbágy viszonytalán világítja meg —, eredendő nemességéről elfeledkezvén, nagy gorombaságot követett el (Ádám), mert által hágtá, megszegte az Istennek parancsolatját és ugyanezen nagy goromba parasztságáért azon eredendő nemességéből és ily nagy uraságából kivetkőztetvén, polgárságra, parasztságra, szántó, vető, véres verítékes, nyomorult életre kárhoztatott.” Az Úr azt mondta ekkor: „Szolgáló, örökös jobbágyok, paraszt emberek lesztek, és e világi nyomorult, paraszti rövid élet után mindnyájan meghaltok.”²²

A keménykezű veszprémi püspök, Padányi Bíró Márton (1693—1762) ily módon prédikált: „...aki ellene áll a hatalmasságnak, az Isten rendeléseinek áll ellene és az ilyen ellen állók magoknak kárhozatot szereznek.”²³ A püspöknek gondja volt arra is, hogy a falusi papság igehirdetésének színvonala emelkedjék; nemcsak a beszédek tárgyát és formáját írta elő, hanem — mint Eszterházy pécsi és Batthyány Ignác erdélyi püspök — cenzuráltatta is azokat.²⁴ Az ismertebb hitszónokok nyomtatásban is közzétett beszédeit azután felhasználták a mezővárosi és falusi plébánosok.

A korszak tömegkommunikációs fóruma a szószék, műfaja a prédikáció. A világi papság a XVIII. században számában meggyarapodva mind nagyobb részt vett a katolikus hitélet kialakításában.²⁵ A plébános a bölcsőtől a koporsóig, a szószéken, a gyóntatószékben, a házasságban s a halálos ágyon kezében tartotta és soha egy pillanatra sem hagyta el „juhait”. Mellette a szerzetesek, elsősorban a jezsuiták és ferencesek pasztorációs munkája a legjelentősebb. A tömeghatást keltő módszerek, a szónoklatok, a vallásos propaganda, a lelki gondozás, a búcsújárások, a csodatevő

¹⁸ A késő barokk lefelé irányuló propagandájára: HERMANN EGYED: A vallásos ember a barokk korban. Magyar művelődéstörténet, IV. Bp. 1941. 419—452. ; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 49—50.

¹⁹ KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1961. 431.

²⁰ Vö. VARGA ENDRE (szerk.): Uriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. 5.

²¹ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 69.

²² CSAPODI CSABA: A magyar barokk. Kincsestár, 16. sz. Bp. 1942. 71—72.

²³ Veszprémi Püspöki Levéltár. Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generalis canonicae visitationis Dioecesis Wesprimiensis. Győr 1760.

²⁴ HERMANN EGYED: i. m. IV. Bp. 1941. 432.

²⁵ MIHÁLYFI ÁKOS: A papnevelés története és elmélete. 1896. ; VILLÁNYI SZANISZLÓ: Néhány lap Esztergom város és megye múltjáról. Esztergom 1891. 128.

kegyhelyek, a kongregációk, a vallásos társulatok, a színjátékok és főleg az oktatás terén jó ideig ők játszották a legaktívabb szerepet.²⁶

Nagy tömegek „megdolgozására” a jezsuiták főként a missziókat, a ferencesek pedig a búcsújárásokat használták fel, a barokk hitélet két legjellegzetesebb megnyilvánulását.²⁷ 1750 körül 19 rendházban és 10 missziós házban 884 jezsuitát találunk az ország területén.²⁸ A jezsuiták főleg a nemesség szemléletét próbálták alakítani, a falvak és mezővárosok népe közt pedig inkább a régi szerzetesrendek — elsősorban a ferencesek — fejtették ki működésüket.²⁹

A világi papság és a szerzetesek a szó hatalmával fordultak a parasztsághoz, akiket az írott betű akkor még nem vonhatott hatásformáló körébe. Az egyházi beszéd, a prédikáció igen nagy szerepet játszott a közvélemény kialakításában. A kor prédikációs irodalma valóságos ismeretnepszerítés; a pap a korabeli műveltség közvetítője. A prédikációkban előforduló példák, történetek feltárják a pap műveltségét és megmutatják azt, amit közvetített „hívei” felé.³⁰ Ezen keresztül rekonstruálni lehet a világnézet alakulását abban a korban, amelyben a kialakuló napi sajtó még nem formálta annyira a közvéleményt.

A plébános műveltségének feltárásában a prédikáción kívül más forrásaink is vannak. Első helyen kell említenünk a plébános naplóját, leveleit, valamint egyéb feljegyzéseit is. A plébános mindenkori könyvanyagáról két fontos forrás áll rendelkezésünkre: a Canonica Visitációk és a plébánosi könyvjegyzékek. Elsősorban arra kell figyelmünket fordítani, hogy a könyvek milyen világnézetet, egyházi irányt képviseltek, érdekelték-e a plébánost a kor gazdasági, politikai problémái, s milyen mértékben hatott a könyv a plébánosnak híveivel való kapcsolatára.³¹

A katolikus egyház újjáépítése Magyarországon a török világ után a barokk vallásosság jegyében ment végbe.³² Az ellenreformáció katolikus egyháza által létrehozott barokk kultúra — főként primitívebb vallási jelenségeivel — utat talált a falvakba és mezővárosokba is.³³ Művészi programja a katolicizmusnak a művészet által való propagálását célozta a szélesebb néptömegek körében.³⁴ A barokk egyházi építészet, szobrászat, festészet tudatosan és szervezeten szolgált a vallásos ideológia által előírt célokat.

Művészi ábrázolásokban elsősorban a magyar „szent királyok”, I. István és László alakjaival találkozunk.³⁵ A prédikációkban is lépten-nyomon felbukkan az a jelenet, amikor Szent István király Mária oltalmába ajánlja Magyarországot. A Regnum Marianum koncepciója szerint Magyarország első szent királyának felajánlása folytán Mária országa lett és így az égi hatalmak különös pártfogását élvezti. E fel-

²⁶ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 72—73.

²⁷ VANYÓ TIHAMÉR: A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 5—6. ; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 52.

²⁸ JÁNOSI GYULA: Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma 1935. ; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 73.

²⁹ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 76.

³⁰ VANYÓ TIHAMÉR: i. m. Regnum, 1940/41. 4. ; BENDA KÁLMÁN: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. MOLNÁR MÁTYÁS (szerk.): Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. Vaja 1975. 82. ; RUZSÁS LAJOS: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp. 1970. 69—70.

³¹ GÁTHYZSOLT: A plébánosok könyvei a plébániatörténetírás szolgálatában. Regnum, 1942/43 322—326.

³² HERMANNEGYED: i. m. IV. Bp. 1941. 426.

³³ KLANICZAY TIBOR: i. m. Bp. 1961. 350; SCHWARTZ ELEMÉR: A néprajz új útjai — a katolikus néprajz. Katolikus Szemle, 1934. ; A magyarság néprajza. IV. Bp. é. n. 450—453.

³⁴ KLANICZAY TIBOR: i. m. Bp. 1961. 362. ; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 39.

³⁵ CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 58.

fogás szerint a magyar nép végeredményben Szent Istvánnak köszönheti fennmaradását, boldogságát, és ami a legfőbb, — „nemesi szabadságát.”³⁶ Iskoladrámák szólnak róla, Mária-oltárok, képek, szobrok mellékalakjaként szinte mindig találkozunk az országalapító király ábrázolásával.³⁷ A szentek kultuszára azonban a Mária-tisztelet (*Patrona Hungariae*) tette fel a koronát. A Mária-kultusz főleg két formájában jelent meg: a tiszteletére alapított társulatokban és a búcsújárásokban.³⁸

A templomi festmények, szobrok vizuális hatása, csakúgy, mint a prédikációk hangja, nem múlhatott el nyom nélkül sem ízlés, sem életforma dolgában.³⁹

A katolikus élményforrások sorában megemlíthetjük a jezsuita-ihl. tésű Szentháromság-kultuszt, a pestisvédőszenetek, a szenvedő Jézus és a Szeplőtlen Fogantatás, tovább Nepomuki Szent János és Szent Vendel tiszteletét.⁴⁰ A század nagy járványait Isten büntetésének érző nép az égi harag kiengesztelésére Szent Rókushoz és Szent Rozáliához folyamodott. A gyónási titok vértanújához, Nepomuki Szent János tiszteletének időszerűségét egykorú kanonizációja adta meg. Szent Vendel (*custos pecorum*) tiszteletét hazánkban a XVIII. század folyamán német földműves bevándorlók terjesztették.⁴¹

Tömegnevelő hatás szempontjából meg kell említenünk a különböző kongregációkat, melyek közül az iskolák mellett jezsuita vezetés alatt fennálló Mária-kongregációk különösen elterjedtek.⁴² Az egyes rendek és tájak szerint más és más vallásos társulatok terjedtek el; a pálosok a Krisztus szent sebei tiszteletére alapított „*Congregatio quinque vulnerum*”-ot terjesztették, a jezsuiták a Mária-kongregáción kívül az Oltáriszentség tiszteletére a „*Congregatio Sanctissimi Christi*”-t, de nagyon kedvelt volt a „Jó halál (*Agonia*) társulata”, továbbá Szent Sebestyén, Szent Rókus, Szent József és Nepomuki Szent János társulat.⁴³

A katolikus népművelésnek érdekes formáját jelentette az ún. „*Catechetica congregatio*.” A XVIII. század második felében a jezsuita misszionáriusok terjesztették ezt a vallásos társulatot, melynek célja bizonyos fokú vallásoktatás volt. A falvak férfiai és asszonyai felváltva tanították a gyermekeket, valószínűleg igen kevés eredménnyel.⁴⁴ A katechetikus oktatás elősegítésére 1750 körül csak a győri egyházmegegyében két év alatt 62 ezer *Canisius*-kátét osztottak ki a nép között.⁴⁵

Így jöttek létre a jámbor társulatok, konfraternitások, imaközösségek, amelyek az Úr, Szűz Mária és a szentek dicsőítése és tisztelete mellett a felebaráti szeretet

³⁶ CSAPODI CSABA: Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században? *Regnum*, 1936. 354.

³⁷ CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 65.

³⁸ PISZKER OLIVÉR: Barokk világ Győregyházmegegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743—83). Pannonhalmi Füzetek, 13. sz. Pannonhalma 1933. 22.

³⁹ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás, IV. Bp. 1943. 416.; GARAS KLÁRA: A barokk művészet kialakulása és elterjedése Magyarországon (1604—1711); A barokk művészet elterjedése (1711—1750); A barokk művészet virágzása és hanyatlása.; FÜLEP LAJOS (szerk.): A magyarországi művészet története. I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1956. 327—423.; GALAVICS GÉZA (szerk.): Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.

⁴⁰ BÁLINT SÁNDOR: A szegedi népelet szakrális gyökerei. *Regnum*, 1942/43. 62.

⁴¹ Uo. 62., 66., 69.

⁴² MOHL ANTAL: A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra. Győr 1898.

⁴³ VILLÁNYI SZANISZLÓ: i. m. Esztergom 1891. 56.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. IV, Bp. 1943. 409—410.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 55—57.; BÁLINT SÁNDOR: i. m. *Regnum*. 1942/43. 64.; LÉNÁRT ANDOR: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII—XVIII. században. *Archívum* 2. sz. A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger 1974. 33—47.

⁴⁴ CSÓKA J. LAJOS: A *Ratio Educationis* korszaka. DOMANOVSKY SÁNDOR (szerk.): Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. 1941. 457.

⁴⁵ HERMANN EGYED: i. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. 1941. 432.

tevékenyebb gyakorlására tömörültek. A társulatok közül elég csak az olvasós társulatokra, Szent Ferenc harmadik rendjére, fehér lányok (Mária-lányok) egyesületére utalnunk.⁴⁶

A missziós páterek állandóan járták az országot és az egyes állomásokon több napon keresztül tartottak beszédeket. A jezsuiták által tartott ún. „kateketikus” misszióktól megkülönböztetjük a közkeletűen misszión értett „népmissziókat.”⁴⁷ Az előbbinél a hangsúlyt a hittani ismeretek begyakorlására fordították. Az ilyen helyeken nemcsak az illető falu népe gyűlt össze, hanem az egész környék katolikus lakossága felvonult zászló alatt plébánosa vezetésével, hogy résztvegyen a lelkigyakorlatokon. A hallgatóság közt a társadalom minden rétege képviselve volt. A missziókat befejező engesztelő körmeneteken jellegzetes barokk külsőségekkel találkozunk. „Töviskoronával fejükön, óriási keresztet, láncokat, köteleket, köveket hordoznak, vezeklő ruhát öltenek, közben mozsár-durrogás, dobpergés, sírás, jajgatás hallatszik mindenfelé, az érzelmi momentumoknak olyan felfokozott mértéke, melyet ma már elképzelni is alig tudunk.”⁴⁸

A megváltás történetéből talán Jézus kínszenvedése, passiója váltotta ki a legmélyebb élményeket. Népénekeink túlnyomó része Jézus szenvedését, Mária fájdalmát siratja.⁴⁹ A vallásos túlbuzgóságnak legkirívóbb példája a flagellatio, az önostorozás volt. Heves megyében még a XVIII. században is tartottak flagelláns körmeneteket; az önként vállalat testi szenvedéssel a túlvilági életre kívántak érdemeket szerezni. Az 1767. évi pétervásárai egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint nagypénteken délután körmenetet szoktak tartani a Fájdalmas Szűz kápolnájához sok résztvevővel és a hívek magukat korbácsolják. A vizitátor utasította a plébánost, hogy a nyilvános önostorozást ne engedélyezze, s a korbácsolást csak magánházaknál, s nemek keveredése nélkül tűrje el.⁵⁰

Az egyházi megütközés indokolt volt akkor, ha a „hívők” lelki azonosulása — mint fentebb láttuk — fanatizmussá fejlődött. Az ilyen torzulásokat azért utasította el, mert a vallásos pszichózis beteges elfajulása ártott annak a csekélyke életkedvnek, amelyre a népek a dolgos hétköznapiokon szüksége volt. Másrészt fenyegetett a szektás elhajlás veszélye is.

A barokk korban Magyarországon legkedveltebb Mária-tiszteleti forma a búcsújárás volt.⁵¹ Sajnos búcsújárásaink összefoglaló néprajza, kultúrtörténete, áhítatformája még feldolgozásra vár.⁵² Mai búcsújáró helyeink legnagyobb része a barokk-korból ered. A török kor után kedveltté vált búcsújáróhelyek közt van Pócs 1715 óta, Máriabesnyő, melynek Mária-szobrát 1759-ben ásták ki a régi templom romjából, Bodajk, melynek templomát Széchenyi Pál érsek 1697-ben szentelte fel, a Somogy megyei Andocs, ahol 1692 óta ferences kolostor van. Mindezek mellett a Mária-tisztelet régi helyei is — így Boldogasszony, Szekszárd, Csiksomlyó, Sümeg, Sze-

⁴⁶ BÁLINT SÁNDOR: Népünk imádságai. Regnum, 1937. 21—22.

⁴⁷ VANYÓ TIHAMÉR: A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Pannonhalma 1933. 36.

⁴⁸ PISZKER OLIVÉR: i. m. Pannonhalma 1933. 34—35.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 52.

⁴⁹ BÁLINT SÁNDOR: i. m. Regnum, 1937. 43.

⁵⁰ KOVÁCS BÉLA: Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII—XIX. században. Archivum, 2. sz. A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger 1974. 47.

⁵¹ A búcsújáróhelyekre: MOHL ADOLF: Magyarországi Loretto rövid története. Nagykanizsa 1886.; JÁNOSI GYULA: Barokk búcsújáróhelyeink táji vonásai. Pannonhalmi Szemle, 1939. 350—356.; SZENDREY ÁKOS: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethnographia 51. 87—90.; NÉMETH LÁSZLÓ: A Regnum Marianum állama. Regnum, 1940/41. 279.; PÁSZTOR LAJOS: A máriavölgyi kegyhely a XVII—XVIII. században. Regnum, 1943. 563—600.

⁵² Vö. BÁLINT SÁNDOR: i. m. Regnum, 1937. 39.

ged, Mátraverebély — és a többiek is évente a búcsús hívek ezreit vonták magukhoz.⁵³ Ezekre a nagy tömegeket mozgó búcsújárásokra már nem a bánat alaphangulata volt jellemző, hanem az öröme. Ezek a vallásos élet érzéseinek kívül tipikus barokk-„szenzációkkal” is ellátták a búcsús hívek ezreit.⁵⁴

A búcsújárás már maga is a társasélet egyik kifejezésformája. Mindennél nagyobb jelentősége volt a nép életében egészen a legújabb időkig a szentes búcsúknak (mert van más búcsú is: a falu búcsúja = réteses búcsú).⁵⁵ „A búcsú élmény, tömegek találkozása, szórakozás, szerelmi alkalom, üzlet és még sok egyéb, de művelődéstörténetileg talán a legértékesebb, hogy orvoshely, gyógyulási alkalom volt, amit a betegek és betegeknek vélt emberek sok ezrei vettek igénybe.” (ún. szent kutak).⁵⁶ A búcsúk és búcsújáró helyek jó alkalmat adtak a vallásos színezetű kuruzslásra.⁵⁷

Hazánkban az egészségügyi állapotok a XVIII. században igen szomorú képet mutattak. Az elmaradott, kizsákmányolt tömegeket járványok tizedelték. A hiányos egészségügyi ellátás a népi gyógyászat, a kuruzslás felvirágzását eredményezte. A szegény jobbágy inkább bízott a javasasszonyokban, mint az orvosban.⁵⁸ A kizsákmányolt nép elmaradottságára vetnek fényt a boszorkányperek is.⁵⁹ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek népszokásaink, népi babonáink sok érdekes példáját rögzítik.⁶⁰

A hívők vallásos életében nagy szerepet játszott a részint engesztelő és kérő, részint pedig hálaadó jellegű körmenet. Már a középkorban egyházi szokás volt a nagyheti határkerülés, amely arra szolgált, hogy a szántóföldek mágikus körüljárásával a zsendülő vetést védjék a feltámadás ünnepe körüli időben.⁶¹

Ebben a kötött társadalmi szemléletben a paraszt számára életének minden mozzanata egy zárt fegyelmű, fellebbezhetetlen hagyományrendszer keretében ágyazódott. A paraszti élet rendjét szigorú, zord és könyörtelen, s a közösség ítéletével védett hagyományos formák, előírások határozták meg.⁶² „Ha ettől eltért — írja Ortutay Gyula —, vagy a maga kis falusi közössége, vagy a fölötte uralkodó nemesi, úri rend torolta meg lázongását.”⁶³

A vizitátor az egyházlátogatás alkalmából azt is számonkérte a plébánostól, hogy milyen a nép erkölcsi kulturáltsága. Ezzel kapcsolatban több — kultúrtörténeti

⁵³ PISZKER OLIVÉR: i. m. Pannonhalma 1933. 32—33.; HERMANN EGYED: i. m. Magyar művelődéstörténet. VI. Bp. 1941. 434.; A győri egyházmegye leglátogatottabb búcsújáróhelyei: Kismarton, Kisboldogasszony, Kis-Máriacell, Loretto és Osló voltak.; A Balatonhoz közelebb Andocs, Sümeg Búcsúszentlászló, távolabb Vasvár, Máriacell, Csátka, Jásd, Segesd, Bodajk voltak a híresebb búcsújáróhelyek. Lásd VAJKAI AURÉL: Balatonmellék. Gondolat, Bp. 1964. 217.

⁵⁴ HÓMAN BALINT—SZEKFI GYULA: i. m. IV. Bp. 1943. 408.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 55.; NAGYFALUSY LAJOS: A kapornaki apátság története. I. Kalocsa 1951. 142—143.

⁵⁵ VAJKAI AURÉL: Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3—4. számából. Bp. 1939. 21—22.

⁵⁶ VAJKAI AURÉL: Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. Magyarisztudomány, 1942.; VAJKAI AURÉL: Balatonmellék. Gondolat, Bp. 1964. 217—218.

⁵⁷ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 167—172.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ OLTVAI FERENC: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Szeged 1968. 68.; MOLNÁR GYÖRGY: A népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. Orvostörténeti Közlemények, 1969.; MOLNÁR ÉVA: Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században. Bp. 1942.; SCHRAM FERENC: Magyarországi boszorkányperek, 1529—1768. I—II. Bp. 1970.; BLÁZY ÁRPÁD: A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében 1711—1847. Zalai Gyűjtemények, 1. sz. 1974. 9.

⁶⁰ DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. Bp. 1964. 44.

⁶¹ PISZKER OLIVÉR: i. m. Pannonhalma 1933. 34—35.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 52.

⁶² DÖMÖTÖR TEKLA: A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 20.; ORTUTAY GYULA: Kis magyar néprajz. 3. kiadás, Bp. é. n. 60., 106—107.

⁶³ LUBY MARGIT: A paraszti élet rendje. Bp. 1935.; ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, 1962. 4. sz. 501.

szempontból értékes — adatot bányászhatunk ki az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből. Ezenkívül a nép vallásos életére vonatkozó források közül megemlíthjük a historia domus-t, a historia parochiae-t, a püspöki körleveleket, anyakönyveket, a különféle adózási kimutatásokat, tizedjegyzékeket s egyéb gazdasági elszámolásokra vonatkozó iratokat. Fontosak a vallásos társulatok jegyzőkönyvei, a helyi vallásos népszokások, a kedvelt ima- és énekeskönyvek is.⁶⁴

Elég keveset tudunk a paraszti közösségek belső életéről, a mindennapi életet szabályozó közösségi normákról, a szokásokról. A dramatikus népszokások fontos helye volt a múltban a fonó, a „guzsalyos” és a lányok éjjeli összejövetelei (conventus puellarum nocturnus).⁶⁵ Az egyháziak az ilyen összejöveteleket, a farsangi, fonóbeli maskarákat, tréfás alakoskodásokat „világi” voltuk miatt fedték és elítélték.⁶⁶

Mindennek ellenére a népi kultúra több ponton lazítani igyekezett a vallási dogmákon. Lopva, titokban, de még alig leplezetten is alkalmat nyújtott a „profán” életkedv, a világias szokások gyakorlására. Éppen ebben ismerhető fel az önmagában zárt, jórészt autarktikus népi kultúra dinamizmusa, bár a régebbi századokban sohasem vált a feudális társadalmi felfogás ellenfélvé.

A dévajtság kiütközése azonban elárulta, hogy a „lélek” egyik felét nem tudta jármába szorítani a vallás, vagyis a vigasságban örömet keresés és örömet lelés vonzerejét. Ezért is ostorozta a katolikus egyház ezt a „pogányságot” rendületlen kitartással, az ördögnek tulajdonítva a bujtogatást a bűjtös élet és a vezeklés ellen. Jó oka volt rá, hiszen a profanizáló hajlam így vagy úgy a kanonizált ünneplésekbe, vallásos szertartásokba is belopta magát.⁶⁷

A jobbágyparasztság műveltségállománya távolról sem volt egységes.⁶⁸ A fennálló „népiskolák” („kisiskolák”),⁶⁹ a lassan terjedő írni-olvasni tudás hatása inkább csak a szabadabb levegőjű mezővárosok társadalmát érintette, amelyekben az iskolai műveltségnek bizonyos, több évszázados hagyománya volt. Az olvasni tudó parasztok inkább egy életre szóló bibliát, imádságos könyvet vásároltak, nem pedig rendszeresen egy-egy időhöz kötött kiadványt. De a XIX. század első felében már egyre nagyobb szerepet játszott a gyorsan növekvő ponyvairodalom, vallásos és világi, prózai és verses termékeivel egyaránt.⁷⁰

Nyilván erre vonatkozik egy szemtanú beszámolója a ponyvairodalom közkedveltségéről: „Téli hosszú estvékeni egybe gyűléseteknél hallám, mint vidámíta fel egy Argilus király, Ludas Matyi, Zöld Martzi, Báró Demanx, Rontó Pál elmésen előadott története, látám, mily lágy érzésre gerjesztett a kegyes Genovéva viszontagságainak

⁶⁴ Néhány szó a plébániatörténet írásról. Regnum, 1938/39. 308.

⁶⁵ DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. Bp. 1964. 30—31.

⁶⁶ DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. Bp. 1964. 26.; A Nógrád megyei Divény községre azért panaszodik a vizita, mert lakosai „a szülőbasszonynál összejönnek vendégeskedni, és ezen a címen a tiltott időben is táncolnak, dalolás közben a hallgatóság botrányára „trágár” beszédet folytatnak és gyakran részeskednek, pletykálnak”. Lásd BAROTAI GYÖRGY: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711—1789. Szakdolgozat. A témát kitzüzte: Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged 1970. 32.

⁶⁷ Ferenczi Imre egyetemi docens szíves szóbeli közlése.

⁶⁸ Vö. BALOGH ISTVÁN: A parasztság művelődése a két világháború között. Értekezések a történeti tudományok köréből, 66. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 24.

⁶⁹ Tanulmányunkban a régebben használatos, de félreértelmezhető „népiskola” kifejezés helyett kisiskoláknak nevezzük „az állapotbeli—erkölcsi—vallási ismereteket és „elemi” készségeket oktató, tanítási nyelvül a tanulók anyanyelvét használó, középszintű iskolához szervezetileg nem kapcsolt iskolákat”. Lásd MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp. 1980. 59—60.

⁷⁰ KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 151.; KOSÁRY DOMONKOS: i. m. Bp. 1980. 197., 205—206.

leírása, látám némely házaknál ily aprólékos történelmet, szinte házi kincs gyanánt tartatni.”⁷¹

A jobbágházak legfontosabb nyomdaterméke, a „könyvtár” egyetlen darabja a biblia és az imádságos könyv. Ezek a családok — Táncsics Mihály szerint — „atyáról fiúra szállt énekes könyveken kívül semmi mást nem ismernek.”⁷² Csupán az évenként szerzett naptárakból meríthettek valamiféle új ismereteket. A társadalmi gondolkodás szempontjából kellően maig sem méltányolt „tömegkommunikációs” eszköze a kalendárium.⁷³ A Magyar Gazdasági Egyesület 1840-től megjelenő „mezei naptárának” szerkesztői arra törekedtek, hogy naptáruk a „földműves osztály”, a „szegényebb sorsú nép” kezébe kerüljön, hogy „az okszerű gazdálkodást és egyéb közhasznú ismereteket” terjessze.⁷⁴

A kalendárium még a XIX. század második felében is a parasztság körében szinte kizárólagos olvasmány.⁷⁵

A naptárakban található verses históriákat a XIX. század elején lassan véglegesen kiszorították a prózai leírások; többnyire a krónikairódalom s a nemesi történet-szemlélet felhígult variánsai.⁷⁶ A jobbágság történeti tudatvilágán a feudalizmus kései századaiban a maga történeti tudatában sem az egész világ, sem pedig a hazai történelem menetét nem tekinthette át, hanem kizárólag magára (osztályára, falujára) vonatkoztatva tartott meg belőle válogatást. Alávetettségéből adódóan kívül is érezte és tudta magát a nemzet egészének körén.⁷⁷ A nép körében ismert történeti énekek témái között szerepelnek a török háborúk, a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, melyek — eredeti formájukban — diákok, vándorhistóriások, prédikátorok vagy vitézek keze alól kerültek ki.⁷⁸

A korszak műveltségi szintjét jól ábrázolják Major Bálint — bár a XIX. század második felében írt, de korábbi időszakra is vonatkoztatható — sorai: „A férfiak és nők kevés számban tudtak olvasni meg írni. Írni inkább csak a férfiakat tanították. Hasznos, oktató vagy felvilágosító olvasmányaik nem voltak. Leginkább csak a vallásos és imádságos könyveket ismerték, ezek közül a bibliát olvasták legjobban. Azt tartották tudós embernek, aki a bibliából tudott beszélni és bölcselkedni. Néhányuknak verses-énekes könyve is volt, melyből szerettek és tudtak énekelni. Nagyon kedvelték a mohácsi vészárt írt verseket. Szerették a ritka, ún. csiziós könyveket, amelyből a planétákat ismerték és az időjárást jósolták. Tartottak még álmoskönyvet is, ebből pedig álmaikat, látomásaikat magyarázták.”⁷⁹

⁷¹ BALOGH ISTVÁN: A paraszti művelődés. SZABÓ ISTVÁN (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Tanulmányok. II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 500.; KÖRNYEI JÁNOS: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest 1868. 45.

⁷² KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 160—161.

⁷³ POGÁNY P.: Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770—1823. Bp. 1959.

⁷⁴ KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 153.

⁷⁵ GELLÉRINÉ LÁZÁR MÁRTA: A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában. Századok, 1974. 5—6. sz. 1232—1233.

⁷⁶ R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivisták történet-szemlélete a magyar történetírásban. II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830—1860. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 129.; GELLÉRINÉ LÁZÁR MÁRTA: i. m. Századok, 1974. 5—6. sz. 1226. sk.

⁷⁷ KATONA IMRE: Parasztságunk történelemszemlélete. KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): Népi kultúra — népi társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 189—207.

⁷⁸ R. VÁRKONYI ÁGNES: i. m. II. Bp. 1973. 121—125.

⁷⁹ MAJOR BÁLINT: Tisza-Nagy-Rév község és lakossága történelmi múltja és jelene. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 85. sz. Szolnok 1900. Id. BOTKA JÁNOS: Egy tiszazugi falu. Csépa története a termelőszövetkezeti községgé alakulásig. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Szeged 1970. 134.

Táncsics Mihály szükségesnek tartotta, hogy a tanító — az egész falu szellemi vezetőjeként — szervezzen vasárnapi összejöveleket, ahol felolvasnak az újságokból, mezőgazdasági szakkönyvekből, s ezeket magyarázza meg a népnek. Ezenkívül azt is fontosnak vélte, hogy a tanító minden erejével vegyen részt nemcsak az iskolai, hanem minden olyan szervező munkában, ami a falusi nép javát szolgálja.⁸⁰

⁸⁰ MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 268

DIE KATHOLISCHE VOLKSBILDUNG IN UNGARN 1711—1848

Ein grosser Teil des Bauerntums — obwohl es Schule besuchte — zog aus seinen Schreibe- und Lesekenntnissen nicht viel Nutzen; seine Kultur stützte sich überwiegend auf die mündliche Überlieferung. Als Quellen der Geistesnahrung der Volkskultur können die Sonntagspredigten, die Gerichtsangaben, die Dokumente, die vom öffentlichen Vergnügen berichten, die Zeitungen, die Bücher, sogar auch die Wallfahrten, Prozessionen und die Festtage betrachtet werden. Als wichtige Quellen sind auch die Kalender- und die Schundliteratur zu erwähnen.

Die Leibeigenen holten ihre Erkundigungen, Nachrichten in den Kirchen, sowie auf den Märkten, in den Schenken, in den Spinnstuben und in den festlichen Gesellschaften (wie Taufschmaus, Hochzeit, Begräbnis) ein. Zum Austausch der Nachrichten, Meinungen und Absichten ergab sich Gelegenheit hauptsächlich zur Winterzeit, besonders in den Stunden der Erholung und Unterhaltung. Die Form der populärwissenschaftlichen Belehrung — überwiegend die gesprochene Rede — beanspruchte von den Bauern nicht so viel Zeit wie die Schule. Die traditionelle bäuerliche Bildung, die Kultur durch mündliche Überlieferung dominierte, besiegte die Ergebnisse der Schulbildung noch lange Zeit.

Für eines der wichtigsten Massenkommunikationsforen der Epoche kann die Kanzel angesehen werden, deren Kunstgattung die Predigt war. Der Dorfpfarrer übte auf seine „Schafe“ von der Wiege bis zum Grabe von der Kanzel, in dem Beichtstuhl, bei der Trauung und am Sterbebett grossen Einfluss, er verliess sie nie, auf keinen Augenblick.

Neben ihm war die Pastoralarbeit der Mönche, in erster Linie die der Jesuiten und Franziskaner von grösster Bedeutung. Für die „Bearbeitung“ grosser Massen verwendeten die Jesuiten hauptsächlich die Missionen, die Franziskaner aber die Wallfahrten. Die Kanzelrede, die Predigt spielte eine sehr grosse Rolle in der Ausbildung der öffentlichen Meinung.

Der Wiederaufbau der katholischen Kirche vollzog sich in Ungarn nach der Türkenherrschaft im Zeichen der barocken Gläubigkeit. Durch die katholische Kirche der Gegenreformation ins Leben gerufene Barockkultur hat ihren Weg auch zu den Dörfern gefunden. Ihr künstlerisches Programm war, den Katholizismus durch die Kunst unter den breiteren Volksmassen zu propagieren. Die visuelle Wirkung der Kirchengemälde, der Statuen, sowie die Kanzelreden machten keinen geringen Eindruck auf den Geschmack und die Lebensform der einfachen Menschen.

Trotz alledem versuchte die Volkskultur die Wirkung der Religionsdogmen in mehreren Punkten zu schwächen. Heimlich, öfters aber kaum verborgen gab sie Gelegenheit, die „profane“ Lebenslust zu befriedigen, die weltlichen Gebräuche zu üben. Der emporkommende „Übermut“ verriet, dass die Religion jene Hälfte der „Seele“ nicht unter ihr Joch bringen konnte, die Freude an der Heiterkeit suchte und fand. Eben darum geisselte die katholische Kirche das „Heidentum“ mit unerschütterlicher Ausdauer. Sie hatte dazu genug Ursache, weil die Neigung zur Profanierung sich auch in die kanonisierten Feiern, religiösen Zeremonien so oder so hinengestohlen hat.

Der Kalender war neben der Bibel und dem Gebetbuch die wichtigste gedruckte Lektüre, das Prachtstück der Bücher bei den Leibeigenen, der hinsichtlich der Gesellschaftsgesinnung bis heute noch nicht das „Massenkommunikationsmittel“ sei, das in gehöriger Weise anerkannt ist.

TÖRÖK STRATÉGIA A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN
1593—1606

I. A háború kitörésének okai

A török stratégia rendkívül bonyolult és összetett problematikájával a történeti kutatás mindaddig elsősorban Szulejmán hadjárataival kapcsolatban foglalkozott. Teljesen megnyugtató és egyértelmű válaszokat azonban e korszak vonatkozásában sem tudott adni, sem Szulejmán „távlati”, sem pedig egy-egy hadjáratra vonatkozó koncepcióját illetően.¹

A viszonylag elhanyagolt tizenöt éves (vagy más néven „hosszú”) háború török stratégiájának vizsgálata előtt meg kell néznünk, hogy milyen okok vezettek a háború kitöréséhez. Mivel a háborút egyértelműen a török birodalom kezdeményezte, azokat a tényezőket, okokat kell vizsgálnunk, amelyek abba az irányba hatottak, hogy 1593-ban a Porta huszonöt évig tartó, formálisan „békés” korszak után háborút indított a német-római császár, illetve a birodalmához tartozó királyi Magyarország területe ellen.²

Röviden szólnunk kell a szakirodalom álláspontjáról a háború kitörésével, annak okai magyarázatával kapcsolatban. A magyar polgári történettudomány a történelmi személyiségek determináló szerepét vallva a háború kitörésének okát Hasszán boszniai pasa provokáló akcióiban, illetve Szinán nagyvezér háborút kikényszerítő szándékában, mentalitásában látta.³

Szekfű Gyula már felismerte azt a „bomlási processzus”-t, amely véleménye szerint Szulejmán halála (1566) után következett be, de ezt a folyamatot nem a tizenöt éves háború kitörésével kötötte össze, hanem az 1568—1593-ig tartó időszak állandó török portyázásaival. Szerinte „a török támadásokat kizárólag, minden magasabb politikai szempontból mentesen, a barbárok pénz- és élvágya lendítette előre, maga-

¹ PERJÉS GÉZA: Az országot szélére vetett ország. Gyorsuló idő, Bp. 1975.; *Uő*: A mohácsi csata. HK 1976. XXIII. évf. 3. sz. 427—468.; *Uő*: Mohács. Magvető, Bp. 1979. főleg a IV. fejt. 122—281.; KÁLDY-NAGY GYULA: Szulejmán. Gondolat, Bp. 1974. 72—104. 168—179. továbbá 211—215.; MAROSI ENDRE: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. HK, XXII. évf. 1975. 3. sz. 427—464.; SZAKÁLY FERENC: A mohácsi csata. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.; RÁZSÓ GYULA: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. HK, XXIII. évf. 1976. 1. sz. 3—41.; SINKOVICS ISTVÁN: Kőszeg védelme 1532-ben. Vasi Szemle. 1963. 3. sz.; SZÁNTÓ IMRE: Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen 1526—1541. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, Tomus LXI. Szeged 1977.; SUGÁR ISTVÁN: Szigetvár és viadala. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1976. és még nagyon sok könyvet, tanulmányt felsorolhatnánk.

² Az 1568-tól 1593-ig tartó „békés” korszakhoz sok adatot lehet méríteni TAKÁTS SÁNDOR—ECKHART FERENC—SZEKFŰ GYULA: A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. 1553—1589. Bp. 1915., amelynek „folytatása” GUSTAV BAYERLE: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda, 1590—93. Indiana University, Bloomington. 1972.

³ HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország története. 3. k. Pest, 1861. 318. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar német története. 5. k. Bp. 1897. 492-3. (a vonatkozó részt ACSÁDY IGNÁC írta) Szinánt „harcias”-nak nevezi; HÓMAN BALINT—SZEKFŰ GYULA: Magyar történet IV. k. Bp. 1928. 345. (a kötet *Szekfű* munkája) „A 80 év körüli Szinán pasa követett el mindent a háború érdekében”

sabb kultúrával bíró tájak felé.”⁴ Hozzáteszi azt is, hogy „birodalmának egész kiterjedésében a magyar várak védte terület kínálta magát leginkább nyugati, magasabb kultúra zsákmányolható tárgyaival.”⁵ A tizenöt éves háború kitörésében is szerepet juttat Szekfű a zsákmányszerzés vágyának. Ezt írja: „a békeévek rablóhadjáratai nem tudták kiklégíteni a helyi parancsnokok, bégek, pasák és szpáhijaik kincsvágyát.”⁶ Szekfű végeredményben az 1568—1593-ig tartó időszak portyázásaiból, török rablóhadjárataiból vezeti le a háború kitörését, mintegy természetes kulminációjának tartja. A válság Szekfű koncepciója szerint Szulejmán halála óta tartó és nem egy 1590-es években tetőző folyamat az ő szemléletében, hanem egy eléggé statikus állapot. Ezért nem érzékeljük azt a minőségi különbséget, ami a háborút a „békeévek” rablótamadásaitól elválasztja. Szekfű koncepciójához hasonló nézetekkel napjainkban is találkozhatunk, amelyek a frontier mentén kialakuló feszültségből eredeztetik a háborút. E felfogás hiányossága abban rejlik, hogy nem számol sem a birodalom gazdasági válságával, sem pedig egy központilag kialakított külpolitikával, amely dacára annak, hogy az oszmán birodalom *raison d’être*-je a háború volt, racionalisztikus elemeket is tartalmazott.⁷

A marxista történettudomány lényeges ponton lépett előre a háború okainak kutatásában, amikor belső tényezőkkel kötötte össze a tizenöt éves háború kitörését. Várkonyi Ágnes szerint „szinte észrevétlenül indult meg 1593-ban az új háború, amelyet a török a belső válság megoldására kezdeményezett.”⁸ Sinkovics István szerint „a török birodalom belső válságának levezetésére újabb háborúra volt szükség.”⁹ A szovjet Világtörténetben ezt olvashatjuk: „az egész török birodalom válságát csak a háború vezethette le.”¹⁰ A belső válság és a tizenöt éves háború kitörése közti kapcsolatról legutóbb némi szkepszissel szolt Nagy László. Úgy véli, hogy lehetséges az, hogy a belső feszültség levezetése volt a birodalom célja, de ugyanígy elképzelhető az is, hogy Nyugat-Európa megosztottságát, a kedvező politikai helyzetet akarta kihasználni a török kormányzat. Nem tartja kizártnak azt sem, hogy váratlan, megalapozatlan döntésnek köszönhető a háború kitörése.¹¹

A külföldi polgári történészek közül D. M. Vaughan a háború kirobbanásának politikai aspektusait hangsúlyozta, míg H. Inalcik a kedvező külpolitikai helyzet mellett megemlíttette az ún. kapikulu (janicsárok, Porta szpáhijai) réteg erőteljes fellépését a háború érdekében.¹² G. Bayerle szerint a háború kitörésében fontos szerepet játszott az adó elküldésének halogatása, amely kétszer is háborús helyzetet idézett elő, míg végül a háború, a harmadik ilyen alkalommal, bekövetkezett. A fő okot azonban annak tulajdonítja, hogy a budai vilájet az adómehtagadások miatt

⁴ SZEKFŰ: i. m. 343.

⁵ SZEKFŰ: i. m. 344.

⁶ SZEKFŰ: i. m. 345.

⁷ BAYERLE: i. m. 11; DOROTHY M. VAUGHAN: *Europe and the Turk (A Pattern of Alliances 1350—1700)*. Liverpool 1954. 181. PETER F. SUGAR: *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354—1804*. University of Washington Press, Seattle and London. 1977. 8. ld. még 70. Perjés Gézához hasonló nézeteket vall Szulejmán terveiről: „Szulejmán ... egész Magyarországot vazallus állammá szeretne volna alakítani Moldva és Havasalföld mintájára.” A racionalisztikus külpolitikára ld. még PERJÉS: Mohács. 19—35. 1.

⁸ MOLNÁR ERIK (szerk.): *Magyarország története*. Bp. 1967. I. k. 214.

⁹ H. BALÁZS ÉVA—MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): *Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv II. Tankönyvkiadó*. Bp. 1961. 134. (a vonatkozó részt Sinkovics István írta)

¹⁰ Világtörténet IV. k. Bp. 1963. 594.

¹¹ NAGY LÁSZLÓ: *A végvári dicsőség nyomában*. Zrínyi Katonai Kiadó. Bp. 1978. 87.

¹² VAUGHAN: i. m. 180.; *The Cambridge History of Islam*. Vol. 1/a (paperback ed.) Cambridge University Press, London 1977. 340. (a vonatkozó rész Halil Inalcik munkája)

kezdt kicsúszni a szpáhik kezéből, és ezt az eróziót, amely gazdasági alapjukat fenyegette, meg kellett valahogy állítaniuk.¹³

A szakirodalomban említett okok közül először a belső válság kérdését, illetve ennek kapcsolatát vizsgáljuk a tizenöt éves háború kitörésével. A válság kezdeteinek datálása a szakirodalomban igen nagy eltéréseket mutat, de a kutatók többsége a 16. század második felére, utolsó harmadára helyezi.¹⁴

A válság tényezői közül Makkai László a legfontosabbnak azt tartja, hogy „a hódításokkal nagymértékben megnövekedett birodalom védelmi és igazgatási költségeit a feudalizmus kezdetleges fokán álló török társadalmi és politikai rendszer képtelen volt belső erejéből előteremteni.”¹⁵ A megfogalmazás két fontos elemet is tartalmaz: az egyik a gazdasági-társadalmi struktúra fejletlensége (ázsiai termelési mód), a másik a külső erőforrásokra való ráutaltság, bár itt nem annyira a védelmi, hanem az expanzió költségeit hangsúlyoznánk Makkaival szemben.

Vucinich szerint fontos ugyan az a pénzügyi nyomás, ami a hatalmas birodalom adminisztrációs költségeiből adódik, de egy olyan „állam számára, amelynek a gazdasága a háborún alapszik,” a háborús sikerek a legfontosabbak és ezek elmaradása a tárgyalt időszakban volt a válság fő tényezője.¹⁶

A magunk részéről a birodalom gazdasági életét és az expanziót úgy tekintjük, mint két, egymástól kölcsönösen függő és determináló tényezőt. Az alacsony szintű mezőgazdaság és a céhes jellegű (esnaf) ipar és kereskedelem lehetővé tett egy bizonyos, korlátozott hatósugarú terjeszkedést, de e határokon túl az expanzió megnehezült, a háborúk időtartama és költsége megnövekedett, ami a gazdaságot kimerítette, ami viszont újfent a sikeres expanziót hátráltatta.¹⁷ E vázolt „körfolyamat” 1570-től mutatható ki, körülbelül ekkorra zárul le az expanzió lehetősége a török birodalom számára, illetve rendkívüli módon megnehezedik. Ezt már a kortársak is észrevették a perzsa háborúval kapcsolatban. Egy velencei követ összehasonlítást tett a tizenkét évig (1578—1590) tartó perzsa háború és Szulejmán perzsa hadjárata között, akinek „csak egy évbe telt, hogy ugyanezt a hadjáratot véghezvigye.”¹⁸

A gazdasági élet fejletlensége azonban nem engedte meg a hosszú háborút. Sir Paul Rycaut 1665-ben ezt írta erről: „Három évig szokás folytatni a háborút, amíg a költség meg nem térül.”¹⁹ Az ennél hosszabb háború óhatatlanul nagy megterhelést rótt a gazdaságra, kimerítette azt. Expanzióra viszont szükség volt; mivel egyrészt a növekvő katonai-bürokratikus gépezetet csak új jövedelmi források feltárásával lehetett eltartani, másrészt a magántulajdon kialakulását, a szpáhik letelepedését csak egy „táguló” birodalomban volt képes megakadályozni a szultán.²⁰

¹³ BAYERLE: i. m. 9. és 11.

¹⁴ A válság periodizációjára vonatkozólag áttekintő, bár korántsem teljes képet adok A XVI—XVII. sz.-i török válság fő kérdései című tanulmányomban (ld. Egri Diákköri Konferencia 1979.).

¹⁵ H. BALÁZS—MAKKAI: Magyarország története II. k. 267.

¹⁶ WAYNE S. VUCINICH: *The Ottoman Empire. (Its record and legacy)* 1965. 49.

¹⁷ HEGYI KLÁRA: Egy világbirodalom végvidékén. *Magyar História, Gondolat*. 1976. 24—25.; PAUL COLES: *The Ottoman Impact on Europe*. London, 1968. 170—71.; L. S. STAVRIANOS: *The Balkans since 1453*. New York, 1961. 119.

¹⁸ JAMES C. DAVIS: *Pursuit of Power. Venetian Ambassadors' Reports on Spain, Turkey, and France in the age of Philip II., 1560—1600*. New York, 1970. ld. Lorenzo Bernardo 1592-es jelentését 159—165. 1.-on.

¹⁹ Az idézetet ld. STAVRIANOS: i. m. 121.

²⁰ STAVRIANOS: i. m. 120—21. ; COLES: i. m. 168., továbbá 170—71.; BERNARD LEWIS: *Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire*. *Studia Islamica*, IX. 1957. 111—127., különösen 117. Lewis az amerikai frontierrel vetette össze és hangsúlyozta a táguló határ statikussá válásának jelentőségét.; ld. még V. J. PARRY: *The Ottoman Empire* (In: *The New Cambridge Modern History* III. London 1967.) c. fejezet 347—61., főleg 352. A statikussá vált határok jelentőségét említi a válságban.

Maga az intézményrendszer, adórendszer és a földbirtoklás formái egy expanzív birodalomhoz igazodtak, éppen ezért a határok megmerevedése természetesen a gazdasági-társadalmi rendszer bizonyos fokú megváltozását, átalakulását rejtette magában.²¹ Mivel ez az átalakulás viszonylag lassú volt, az expanziós kísérletek nem szűntek meg a 17. sz.-ban sem.

Legalább ennyire fontosnak kell tartanunk a világgazdasági folyamatok hatását a török birodalom konzervatív gazdasági-társadalmi struktúrájára. Jelentős jövedelemtől esett el a birodalom a nagy földrajzi felvezetések következtében, a kereskedelem súlypontjának a Mediterráneumról az Atlantikumra való áthelyeződésével.²² A 16. sz. végétől pedig a megmaradt tranzitkereskedelm is az ún. kapitulációk révén egyre inkább a nyugat-európai fejlett országok kereskedőinek kezébe került.²³

Még jelentősebb szerepet kell tulajdonítanunk az ún. árforradalomnak a birodalom belső válságában. Az inflációs tendenciák 1550 és 1580 között viszonylag enyhébb, 1580 után annál súlyosabb módon érintették a török birodalom gazdasági-társadalmi életét.²⁴

Az inflációs tényezők közül talán a legjelentősebbnek a nagymennyiségű amerikai ezüst beáramlását kell tartanunk a korábban nemesfémhiánnyal küszködő török birodalomba.²⁵ Feltétlenül szerepet játszott azonban a már folyó és első ízben elhúzódó háború a perzsákkal (1578—90).²⁶ Meg kell említeni még két tényezőt, amelyeknek szerepe lehetett a század utolsó két évtizedének nagy inflációjában. Az egyik a török birodalomban végbement demográfiai változás. Kimutatások szerint a lakosság falun 40%-kal, városokban 80%-kal növekedett a 16. században.²⁷ A városok nagyobb növekedése mögött az adók emelésének tendenciája állt, ami a vidéki depopulációhoz vezetett.²⁸ Ha emellett megemlítjük a bürokrácia és a fizetett zsoldosok (janicsárok, Porta szpáhijai) számának növekedését, nyilvánvalóvá válik, hogy nemcsak demográfiai növekedés ment végbe az oszmán birodalomban, hanem a demográfiai struktúra is átalakult.²⁹ A termelő rétegek aránya a depopuláció következtében

²¹ Lásd az előző jegyzetet.

²² Általános hatásaira ld. PACH ZSIGMOND PÁL: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. sz.-i áthelyeződésének kérdéseiről. Századok, 1968. 102. évf. 5—6. sz. 863—896.; a török birodalomra vonatkozólag ld. KÁLDY-NAGY GYULA: Adatok a levantei kereskedelem XVII. sz. eleji történetéhez. Századok, 1967. 1—2. sz. 138—147. Szerinte még a 17. sz. elején is jelentős a forgalom a török kikötőkben.; ld. még PARRY: i. m. 367.; HALIL INALCIK: The Ottoman Empire 1300—1600. London, 1973. 44—45.

²³ A kapitulációkra ld. J. C. HUREWITZ: Diplomacy in the Near East (1535—1914.) I. Princeton, New Jersey, 1956.; értékelésükre ld. STAVRIANOS: i. m. 127.; RODERIC DAVISON: Turkey. Englewood Cliffs, New Jersey. 1968. 60.; Ömer Lütfi BARKAN: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle East Studies. 6 (1975) 7—8.

²⁴ BARKAN: i. m., főleg 8—17.; PARRY: i. m. 370.; LEWIS: i. m. 119.; DAVISON: i. m. 59.; HEGYI: i. m. 114.; INALCIK: The Ottoman Empire. 49.

²⁵ Lásd az előző jegyzetet.

²⁶ BARKAN: i. m. 27.; HEGYI: i. m. 33. „A századvég három évtizedes... háborúja Magyarországon és Perzsiában elindította a birodalom többet már le nem gyűrhető gazdasági válságát.”; VUCINICH: i. m. 49.

²⁷ PARRY: i. m. 370.; INALCIK: The Ottoman Empire. 42.; DAVISON: i. m. 59. a növekvő városi piacok igényét említi fontos tényezőként az árforradalomban. Konstantinápoly növekedésére ld. KÁLDY-NAGY GYULA: Szulejmán. 204—5.; átfogó munka a népességnövekedés téziséről M. A. COOK: Population Pressure in Rural Anatolia 1450—1600. London Oriental Series. Vol. 27. London, 1972. A műben Braudel téziseit vizsgálja a szerző a népességnövekedéssel kapcsolatban. Ld. még BARKAN: i. m. 27.

²⁸ Adók emelésére ld. INALCIK: The Cambridge History of Islam. 345.; Encyclopaedia of Islam. I. (A—B) New edition. Leiden 1960. (ed. by H. A. R. GIBB, J. H. KRAMERS etc.) Awarid címszó (760—61.), amelyet Harold Bowen írt.; HEGYI: i. m. 111.

²⁹ Lásd a 27. jegyzetet.

csökkent, míg a városi, nemtermelő rétegeké nőtt. Mindezen folyamatok ugyanabba az irányba hatottak, mint a hosszú perzsa háború és a nemesfémek beáradása. Az infláció azonban nem egyformán „fertőzte” meg az árakat; az agrárarak növekedése felülmúlta az ipari termékek árait, tehát az árstruktúra is átrendeződött. Egy kimutató szerint 1550 és 1600 között a gabonaár ötszörösére nőtt Közép-Anatóliában és tízszeresére az Égei-tenger partvidékén.³⁰ Barkan kimutatása szerint a liszt kiléje 1490-ben 18,22 akcse volt, ami 25,54 akcsére nőtt 1586-ra és 75 akcsére 1605-ben.³¹ Az infláció tehát az 1590-es években lehetett a legnagyobb.³² A negyedik tényező az inflációban Barkan szerint (amire az Égei-tenger partján való nagyobb gabonaár-növekedés is utal) az inflálódott nyugat-európai agrárarak hatása és ezzel összefüggésben a birodalomból való nagyarányú gabonacsempészés.³³

Az infláció eredményezte pénzügyi válság következménye az lett, hogy 1584 körül a Porta devalválta fő pénzegységét, az akcsét. Míg Szulejmán alatt 1 arany 60—80 akcsét ért, az 1584-es devalváció után már 120 akcsét, és az akcse értékcsökkenése egészen 1600-ig folytatódott, amikor egy újabb pénzreform ideiglenesen megállította a csökkenést.³⁴

Ezek után meg kell vizsgálnunk, hogy melyek voltak az infláció társadalmi következményei és mely rétegeket érinthetett oly módon, hogy érdekük legyen egy új háborúban való részvétel.

A ráják körében fokozódott a depopuláció, földjeik elhagyása, mivel a kormányzat az infláció és a háború költségeit az avariz-adók általánossá tételével rájuk akarta hárítani.³⁵ Az elmenekült ráják egy része a városba ment, más részük kóborló levendát elemmé vált, akik egy részét a helyi közigazgatás vezetői elfogadták zsoldos katonának (szekbán és szaridzsa egységek).³⁶ Ezen elemek száma és aránya (és főleg befolyása) még a tizenöt éves háború alatt is csekély, ennél fogva a háború kitörésében nemigen lehetett szerepük.

A szpáhikat, akik rögzített jövedelmű hűbérből éltek, komolyan érintette az infláció. Igyekeztek távol maradni a költséges és immáron egyre kevesebb zsákmányt hozó hadjáratokból és ehelyett rájáikat próbálták fokozottabb szolgáltatásra kényszeríteni.³⁷ A magas agrárarak letelepedésre ösztönözték — ugyanúgy, ahogy a sikertelen hadjáratok, a korszerűtlen fegyverzet miatti kudarcok — és a nem örökletes timárbirtok örökletes tulajdonná, csiftlikké tételére.³⁸ Ez a folyamat a 16. század vége felé még csak kezdeteinél tartott, nagyobb méreteket a 17—18. sz.-ban öltött.

A szpáhik letelepedési kísérletei mellett meg kell emlékeznünk arról a folyamatokról is, amely e „feudális” réteget kiszorította a hadseregből, földjeiről. A szpáhik tönkremenéséhez elsősorban a hosszú háborúk járultak hozzá és elsősorban közülük

³⁰ Az árnövekedés territoriális különbségeire ld. STAVRIANOS: i. m. 126.; BARKAN: i. m. 6—7.; COOK: i. m. 8—9. és 42—43.

³¹ BARKAN: i. m. 10. és egyéb termékek árait is közli, valamint árindeket is (10—11.). Különösen kiugró az 1596—7-es év és az 1605—6-os év árindeke.

³² Lásd az előző jegyzetet.

³³ BARKAN: i. m. 5—7.; COOK: 4—5. 1570—90 között számos csempészés elleni panasz, de a hatóságok tehetetlenek. Főleg télen folyik a csempészés, amikor a török flotta a kikötőkben van.

³⁴ PARRY: i. m. 370.; LEWIS: i. m. 120.; BARKAN: i. m. 12—13.

³⁵ INALCIK: *The Ottoman Empire*. 50. Szerinte „a pénzadók váltak az államjövödelmek fő forrásává”, amit pozitív változásnak tekint, nem veszi viszont figyelembe a körülményeket, amelyek között ez a kommutáció végbement.

³⁶ INALCIK: *The Cambridge History of Islam*. 342—344.; PARRY: i. m. 371—372.

³⁷ PARRY: i. m. 371—372.; BARKAN: i. m. 23.; STAVRIANOS: i. m. 139.

³⁸ A csiftlik kialakulására ld. STAVRIANOS: i. m. 140—42.; *Encyclopaedia of Islam*. II. 32—33. csiftlik címszó (írta *Halil Inalcik*) ld. *Uő: Land Problems in Turkish History. The Muslim World*, XIV. 1955. 221—228.

is a kisebb jövedelműeket érintették (Anatóliában főleg).³⁹ A háborúban elesett szpáhik helyét pedig a kormányzat nem töltötte be, hanem földjeiket bevonták házbirtokként és kiadták iltizámba.⁴⁰

Mindezek a tényezők érthetővé teszik, hogy a szpáhikat általánosságban érdektelenség jellemezte a tizenöt éves háborúban is. Naima elmondja, hogy 1594-ben Szinán nagyvezér megbánta a háborút, mert „minden alkalommal tekintetbe kellett venni egy meghatározott időt a katonai hadmozdulatokkal kapcsolatban. Ezenkívül, a ruméliai hadsereg nem tudott részt venni az aratásnál.”⁴¹ Naima kijelentése perdöntő a szpáhik érdektelenségét illetően. Ha ugyanis a nagyvezér figyelembe veszi az aratás idejét (amikor a szpáhi megkapja részét a termésből!), akkor hamarabb el kell őket engedni. Ha nem ezt teszi, akkor a hadjárat tovább tart ugyan, de a szpáhi részvétele a következő hadjáratban kétségessé válik. Az anatóliai birtokosok a magyarországi háborúban ugyanolyan kedvezőtlen helyzetbe kerültek a nagy távolság miatt, mint a ruméliaiak a perzsa háborúban. A szpáhik érdektelenségét a háborúban a legékeesebben a mezőkeresztési csata jellemezte, amely után a szigorú Cigala nagyvezér állítólag harmincezer embert büntetett hűbértartóknak elkobzásával.⁴² Ezek túlnyomó része minden bizonnyal szpáhi lehetett, aki megfutott a csatából, vagy ami még valószínűbb, részt sem vett a hadjáratban. Az elmondottak alapján csaknem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a szpáhik nem akarták az új háború kitörését.

Rátérve a zsoldos szolgacsapatokra (janicsárok, Porta szpáhijai), elmondhatjuk róluk, hogy ők is megsínylették a válságot, az inflációt. Egy statisztikai adat szerint 1350 és 1600 között kb. tízszeresére nőttek a megélhetési költségek, míg a janicsárok zsoldja mindössze négyszeresére és ebből Szulejmán óta már a családjaikat is el kellett tartaniuk.⁴³ Mellékfoglalkozásként kereskedéssel és iparúzéssel kezdtek foglalkozni, ami lehetővé tette, hogy később ezzel a réteggel összeolvadjanak. Számuk egyre növekvő tendenciát mutatott a Porta szpáhijaival együtt; 1527-hez képest 1583-ban már kétszeresére növekedett a kapi-kuluk száma és ez a növekedés folytatódott 1593-ig.⁴⁴ E növekedéssel párhuzamos folyamat a korszerűtlen fegyverzetű szpáhik számának csökkenése. A kapi-kuluk növekvő számára tehát szükség volt, viszont növekvő számuk a pénzügyi válság közepette a kormányzat számára szinte megoldhatatlan feladatot jelentett. Sokszor nem tudták őket fizetni, vagy csak inflálódo akcsében, ami már a perzsa háború idején lázadásokat váltott ki és még inkább a háború utáni időszakban. 1589—1593 között szinte minden évben fellázadtak vagy a janicsárok vagy a Porta szpáhijai.⁴⁵ A kormányzatot szinte megfélemlítette ez a lázadó, mindenre kész réteg. Inalcik már idézett megállapítása szerint a janicsárok érték el 1593 januárjában, hogy az általuk lanyhának ítélt Sziávus nagyvezért leváltssa a szultán és helyébe a jó hadvezérként számontartott és a háborús politika egyik fő reprezentánsának számító Szinán pasát nevezze ki nagyvezérnek.⁴⁶

³⁹ Lásd a 37. jegyzetet.

⁴⁰ STAVRIANOS: i. m. 140.; INALCIK: *The Cambridge History of Islam*. 345.

⁴¹ *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era* by NAIMA. (transl. by Charles Fraser) Vol. I. London 1832. (a továbbiakban NAIMA) 27.

⁴² NAIMA: 92—93.; *Török történetírók III. k. 1566—1659.* (Ford. KARÁCSON IMRE) Bp. 1916. (a továbbiakban PECSEVI és KJÁTIB CSELEBI) 265.

⁴³ STAVRIANOS: i. m. 121.

⁴⁴ A janicsárok és a Porta szpáhijai számának növekedésére ld. BARKAN: i. m. 19—20. 1.; ld. még BERNARD LEWIS: *Ottoman Observers of Ottoman Decline in Islamic Studies*. Vol. 1. Karachi 1962. 80.

⁴⁵ A kapi-kulu lázadásokra ld. PARRY: i. m. 371—72.; NAIMA: 1 és 10—11.

⁴⁶ INALCIK: i. m. (*The Cambridge History of Islam*) 340.

A szakirodalom megállapítása szerint az 1593-ban megindult háború egyik célja a veszélyessé vált elit egységek (főleg a janicsárság) eltávolítása a fővárosból, illetve foglalkoztatása.⁴⁷

Meg kell még állapítanunk a kormányzat érdekeltségét a háború kirobantásában. Az infláció és a hosszú perzsa háború súlyos deficitet eredményezett a kincstárban. Szulejmán uralkodása végén mutatható ki először deficit a kincstárban, de ez mindössze kb. 6 millió akce 1564-ben.⁴⁸ 1591-ben, az új háború kitérőse előtt a huszonhét év előtti deficit kb. 11—12-szeresére (kb. 70 millió akce) nőtt.⁴⁹ A kormányzat új területek, zsákmány szerzésében szintén érdekelt volt tehát, emellett pozícióik megtartása is új, látványos sikerekre ösztönözte, amelyekre leginkább egy háború nyújthatott lehetőséget. A kormányzat azonban nem volt és nem is lehetett egységes a háború kérdésében sem, mivel különböző frakciók vívák kíméletlen harcukat a kormányzaton belül, amely harcban a szeráj, a kegyencek és jóformán a szultán egész környezete érdekelve volt.⁵⁰ A háború kérdésében sem értettek egyet a frakciók; a Szinán nagyvezér vezette frakció saját helyzete megszilárdítása érdekében is háborút akart. Az ellenséges frakció, amelynek feje az 1592-ben janicsárlázadás miatt letett Ferhád pasa exnagyvezér volt, tartott Szinán és az őt támogató janicsárság megerősödésétől a háborúban, ezért a háborút ellenezte. Ferhádöt támogatta Szeadeddin efendi és Bosztánzáde sejkh-ül-iszlám is, akik a perzsa háborúban kimerült hadseregre hivatkozva ellenezték az új háborút.⁵¹

Összefoglalva az eddig elmondottakat, úgy véljük, hogy a háború kirobantásában leginkább érdekelték a kapi-kulu csapatok voltak, akiket az infláció hátrányosan érintett, gazdasági helyzetük romlott, ugyanakkor amikor létszámuk növekedésével politikai befolyásuk egyre jelentősebb lett. A kormányzat nehéz pénzügyi helyzete arra ösztönözte a hatalomra került és a kapi-kuluk támogatását élvező frakciót, hogy az infláció és a kapi-kuluk fizetésének megnövekedett költségeit háború formájában a megtámadott országokra hárítsák át.

A következő faktor, amelynek szerepét meg kell néznünk, a politikai tényező. Világos ugyanis az, hogy a háború a török gazdasági-társadalmi rendszer szerves komponense, az is, hogy a válság megnöveli a háború kitörésének esélyét. Ami kérdéses, az, hogy melyik társadalom rovására vezet le ezt a feszültséget és ebben a politikai megfontolások döntenek.

Az oszmán birodalom külpolitikájáról azt mondhatjuk általánosságban, hogy dinasztikus jellegű volt, akár Európa bármelyik hatalmáé a 16. sz.-ban.⁵² E dinasztikus külpolitika azonban lényeges eltéréseket is mutatott. Az egyik ilyen különbség az, hogy a török birodalomban egyetlen dinasztia volt, az Oszmán dinasztia, míg Európában több dinasztia váltotta egymást az egyes államok élén (Franciaországban 1589-ben a Valois-kat a Bourbonok, 1572-ben Lengyelországban kihalt a Jagelló-dinasztia, utána idegen uralkodók stb.)⁵³ A másik különbség, hogy vallási

⁴⁶ INALCIK: i. m. (The Cambridge History of Islam) 340.

⁴⁷ Ld. előző jegyzet; SUGAR: i. m. 195.

⁴⁸ LEWIS: Ottoman Observers...81.

⁴⁹ Lásd az előző jegyzetet.

⁵⁰ A frakcióharcra ld. SUGAR: 189.

⁵¹ PEÇSEVI: 94—95.; KJÁTIB: 203.

⁵² H. G. KOENIGSBERGER—GEORGE L. MOSSE: Europe in the Sixteenth Century. London, 1972. 212—218.; a dinasztikus 16. sz.-i külpolitikára ld. még PACH ZSIGMOND PÁL: Európa a 16—17. században (Egyetemes történeti bevezető a III. kötethez). Történelmi Szemle, 1979. 2. sz. 297—340. főleg 319—320.

⁵³ KOENIGSBERGER—MOSSE: i. m. 222—223., 268.

okok miatt az oszmán birodalom külpolitikai eszköztárából hiányzott a Habsburgoknál olyan jól bevált dinasztikus házasság, valamint öröklés révén elért területi gyarapodás.⁵⁴

A korlátlanul érvényesített dinasztikus külpolitika szolgálatában állott a késő középkor „egyetlen valódi katonai állama.”⁵⁵ A dinasztikus külpolitikát és az expanziót szolgálta a dzsihád, a szent háború araboktól örökölt koncepciója is. Eszerint az iszlám területét (dar-al-Islam) szüntelenül növelni köteles az uralkodó a hitetlenek területe (dar-al-harb) rovására.⁵⁶

A középkori Európában a keresztes eszme játszott hasonló szerepet, amely ideológia a pápai univerzalizmus időszakában alakult ki, de még a 16. sz.-ban is hatott. E század Európájában fontosabbnak kell azonban itélnünk a reformáció és ellenreformáció ideológiai áramlatait, amelyek feltámasztották a dinasztikus külpolitika mellett, vagy azt kiegészítve a vallási orientációra építő külpolitikát.⁵⁷ Koenigsberger megfigyelése szerint a 16. sz. végén „a politikai és katonai szövetségek Nyugat-Európában egybeestek teljesen a vallási hovatartozással.”⁵⁸

Nincs lényeges különbség Európa és a török birodalom között abban a tekintetben, hogy ugyanúgy a szupremáciára törekszik Európa vezető hatalma (Spanyolország) és dinasztíája (Habsburgok), mint a török birodalom és az Oszmán dinasztia.⁵⁹

A fontos eltérések nem annyira a külpolitikában rejlenek, mint inkább a külpolitikai célkitűzéseket megvalósító gyakorlatban, a diplomáciában. A 16. sz.-ban kialakuló és olasz előzményekre építő európai diplomáciai gyakorlat a multilateralizmusra épült; kölcsönösen külföldi követségeket létesítettek a korábbi alkalmi követküldés helyett, létrehozták a külügyekkel foglalkozó államkancelláriákat.⁶⁰ A diplomáciában is tért hódított tehát az állandóság, a rendszeresség és a középkori ösztönös jellegű diplomáciát mindinkább felváltotta a szakszerű, intézményesített diplomácia (főleg Nyugat-Európában).

Ezzel szemben az oszmán birodalmat az unilaterális diplomácia jellemezte: elfogadott állandó követségeket, de ő maga csak csauszokat küldött ideiglenes megbízással más államokhoz.⁶¹ Ez a diplomáciai gyakorlat ugyanazt fejezte ki, mint a dinasztikus kapcsolatok elutasítása az európai uralkodócsaládokkal; ti. a szultán feltétlen szupremáciaigényét, amelynek jegyében a német-római császárt is bécsi királynak titulálta.⁶² Az unilaterális diplomácia azonban azt nem zárta ki, hogy a szultán szövetséget kössön az alacsonyabb rangúnak érzett, „hitetlen” uralkodókkal

⁵⁴ SUGAR: i. m. 8., 14—23. A 14. sz.-ban még voltak házassági kapcsolatok a balkáni uralkodókkal.

⁵⁵ Világtörténet IV. k. 535.

⁵⁶ SUGAR: i. m. 8.

⁵⁷ KOENIGSBERGER—MOSSE: i. m. 248. és 269.; PACH ZSIGMOND PÁL: Európa a 16—17. században. 310—11.

⁵⁸ KOENIGSBERGER—MOSSE: i. m. 269. Ez az egybeesés azonban csak részleges és a döntő motívum a háborúkban a dinasztikus vetélkedés.

⁵⁹ A szupremáciára való törekvése ld. DAVIS: i. m. 37—69., 106—122., 128—172.; idéznék egy velencei követ 1559-ből származó meglátását, miszerint három kiemelkedő hatalmú utalkodó van, a spanyol király, a francia király és a török szultán (16. 1.).

⁶⁰ J. C. HUREWITZ: The Europeanization of Ottoman Diplomacy; The Conversion from Unilateralism to Reciprocity 1835—1870. (In: Trudi Dvadcaty Pijatava Kongressza Vosztokovedov, Moszkva 1963. Tom. II. 456.) KOENIGSBERGER—MOSSE: i. m. 8.

⁶¹ HUREWITZ: i. m. 456.

⁶² HUREWITZ: i. m. 456.

(francia és angol uralkodókkal) — kihasználva a keresztény Európa megosztottságát — elsősorban fő ellensége, a Habsburg-dinasztia ellen.⁶³

E sajátos diplomáciai gyakorlatnak megfelelően nem alakult ki egy, csak a külügyekkel foglalkozó szerv a török birodalomban. A specializáció egyébként sem volt jellemző a kormányzatra, amely minden lényeges és lényegtelen problémában fenntartotta magának a döntés jogát. Eme túlzott centralizálás szükségszerű következménye — nemcsak a külpolitikában, hanem a belpolitikában is — a merevség és a lassú, körülményes reagálás.⁶⁴ A birodalom méreteinek növekedésével párhuzamos jelenség a szultánok visszavonulása az államügyek intézésétől. Az ily módon létrejött politikai „vákuum”-ot a nagyvezér lett volna hívatva betölteni, de szolgaszármazása és a frakcióharcok miatt nem volt stabil a helyzete.⁶⁵ A külpolitikai jellegű döntések így egyaránt függtek a szultán akaratától, a ténylegesen kormányzó nagyvezér szándékától, valamint a háttérben tevékenykedő palotai és kormányzati frakcióktól.

A birodalom külpolitikáját vizsgáljuk a továbbiakban az 1590 utáni rövid időszakban, megemlékezve természetesen a korábbi évtizedek fő politikai tendenciáiról is, ha ezek 1590 után is hatottak. Mint ismeretes, 1590-ig a perzsa háború kötötte le a török erőket, ezért a nyugati fronton békére törekedett a kormányzat. Ennek jegyében többször megújították a drinápolyi békét a német-római császárral (1574, 1583, 1591).⁶⁶ Ugyanakkor Spanyolországgal is békét kötött a birodalom a 70-es évek változó sikerű tengeri harcai után 1580-ban.⁶⁷ A perzsa háború befejeződése után a birodalom külpolitikai érdeklődését újból nyugat kezdte lekötöni. A tanácskozásokon szó esett arról, hogy Velence ellen indítanak háborút Kréta szigete megszerzésének céljával.⁶⁸ A terv két ok miatt nem valósult meg; az egyik ok az volt, hogy a birodalom tartott a spanyol-velencei szövetség feléledésétől, amely 1571-ben a lepantói vereséghez vezetett.⁶⁹ A másik ok az infláció és a perzsa háború okozta anyagi csőd, amely miatt a flottát a 80-as években elhanyagolták és ennél fogva eredményes tengeri háborúra aligha lett volna kilátás.⁷⁰

A spanyol hatalomtól való félelemmel, a flotta alapvető gyengeségével, valamint Spanyolország nagy távolságával magyarázhatjuk azt a tényt, hogy a szultán nem segítette számottevően szövetségesét, az angol királynőt a spanyolok ellen vívott harcában.⁷¹ Erzsébet királynő még az 1588-as nagy győzelem után sem szűnt meg segítséget kérni a Portától. Hangoztatta Anglia és a török birodalom közös érdekeit a világhatalomra törő II. Fülöppel szemben és kijelentette, hogy Anglia legyőzése után a spanyol király a török birodalom ellen fog fellépni.⁷² Navarrai Henrik francia

⁶³ VAUGHAN: i. m. 166—182.; DAVIS: i. m. 153—54. A szultán nem barátságból segíti Franciaországot, hanem azért, hogy megakadályozza a spanyol királyt abban, hogy még hatalmasabb legyen — mondja egy velencei követ.

⁶⁴ KÁLDY-NAGY GYULA: Szulejmán. 118.

⁶⁵ DAVISON: i. m. 56.

⁶⁶ BAYERLE: i. m. 5.

⁶⁷ VAUGHAN: i. m. 165.; KOENIGSBERGER—MOSSE: i. m. 263.

⁶⁸ INALCIK: The Cambridge History of Islam. 340.

⁶⁹ A lepantói csatáról ld. R. C. ANDERSON: Naval Wars in the Levant 1559—1853. Princeton, 1952. 42—46.; a megelőző szövetségről *Uő*: 27—41. és VAUGHAN: i. m. 159—163.

⁷⁰ DAVIS: i. m. Bevezetés.

⁷¹ VAUGHAN: i. m. 180.

⁷² E. PEARS: The Spanish Armada and the Ottoman Porte. *English Historical Review*, 8. 1893. 445—446. „For, on account of the refusal of my Queen to make peace with him it is now the intention of the Spaniard relying on the help of the Pope and of all idolatrous princes to utterly destroy her and afterwards when no other obstacle shall remain in Christendom the Spaniard will direct his invincible strength to the destruction of thee and thy empire and will become the sole monarch;” ld. még a török-angol kapcsolatokra ANGYAL DÁVID: Erdély politikai érintkezése Angliával. (A mohácsi vésztől a szatmári békéig) Bp. 1902. 21—22.

király is a török segítségét kérte a spanyol király ellen, aki a Katolikus Liga támogatójaként Franciaország állami szuverenitását fenyegette.⁷³ Mindkét ország portai követi révén igyekezett meggátolni bármiféle más ország (Lengyelország, német-római császár, illetve Magyarország) ellen indítandó török háborút.⁷⁴

Az 1580-as évek végén és a 90-es évek elején fontos szerepe volt az ún. lengyel kérdésnek is a birodalom külpolitikájában. Báthori István halála után (1586) ugyanis a Habsburg-dinasztia is pályázott a lengyel trónra. A svéd Wasa Zsigmond szerezte meg végül a lengyel királyi címet, a fegyveresen is fellépő Habsburg párt vereséget szenvedett, Miksa fogságba került.⁷⁵ 1590 után viszont úgy tűnt, hogy Zsigmond nem képes ellátni a perszonálunió rárótt kötelezettségeket és talán engedni fog a Habsburg követeléseknek és visszatér Svédországba.⁷⁶ A császári követ III. Murád szultán bejegyezését kérte Miksa főherceg utódlásába, amit a szultán kereken megtagadott.⁷⁷ A lengyel bonyodalmak felvetették annak lehetőségét, hogy az új háború Lengyelország ellen fog indulni, a Habsburg utódlás megakadályozása érdekében. Ez oda-vezetett, hogy az 1590—91-es tárgyalások folyamán a német-római császárral való fegyverszünetet meghosszabbította a szultán. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy a feszültség a két birodalom között már ekkor is kifejeződött; a Porta szigorú feltételeket szabott meg, amelyek a magyar és uszkók portyázók megbüntetésére vonatkoztak, az elfogott török katonák és tisztek visszaadását követelték és szó esett az adó fel-emeléséről is.⁷⁸

A Habsburgok lengyelországi tervei rövid távon akadályozták a háború megindítását a királyi Magyarország területe ellen. Hosszabb távon azonban csak azt érlelték a török vezetőkben, hogy a Habsburgok veszélyes politikai-katonai terjeszkedésének gátat kell vetni Közép-Kelet-Európában. A velencei követek már 1591-ben beszámoltak a Signoriának a Porta terveiről Magyarország megtámadását illetően.⁷⁹ 1592-ben viszont azt írta a velencei követ, hogy „amíg a lengyel trón ügye elintézve nincs, a Porta nem gondolhat a magyarországi hadjáratra.”⁸⁰

A lengyel válság „lányhulásának” időszakában, 1593-ban (Zsigmond Svédországba utazott) végül a Magyarország elleni hadjárat mellett döntöttek a birodalom vezetői. E döntés politikai okait világítja meg egy 1592-ből származó török emlékirat, amely szerint „a spanyol király és az osztrák császár összeházasítván lányaikat a lengyel királlyal és az erdélyi fejedelemmel, e négyes szövetség vesztére lehet a török birodalomnak.”⁸¹ E passzus rávilágít arra, hogy a Habsburgok közép-kelet-európai offenzíváját megállító és visszaszorító, preventív háborút akart indítani a török biro-

⁷³ VAUGHAN: i. m. 175. és 180.; Franciaország általános politikai helyzetére ld. KOENIGSBER—MOSSE: i. m. 268—270.; Franciaország és a török birodalom viszonyára ld. a velencei követjelentéseket DAVIS: i. m. 153. és 219.

⁷⁴ VAUGHAN: i. m. 180.; CLARENCE DANA ROUILLARD: *The Turk in French History, Thought and Literature (1520—1600)*. Harvard University, 1936. 139—140.

⁷⁵ A lengyel kérdésre Báthori István halála után ld. P. GÁSPÁR GABRIELLA: *Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra (Bölcsészdoktori értekezés)* Bp. 1940. 18—27.; a korabeli reagálás tükröződik a velencei követjelentésekben, ld. ÓVÁRY LIPÓT: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél másolatai. 2. füzet*, Bp. 1894. 212—214., 219—222.; VAUGHAN: i. m. 179—180.

⁷⁶ Lásd az előző jegyzetet.

⁷⁷ ÓVÁRY: i. m. 122. III. Murád szultán Báthori Zsigmondhoz írott levelének olasz kivonata (1592 nov. 4).

⁷⁸ ÓVÁRY: i. m. 217. Lippomano velencei követ 1590. október 18-i jelentése Isztambulból.

⁷⁹ ÓVÁRY: i. m. 219. Lippomano velencei követ jelentése 1591. október 11-i keltezéssel.

⁸⁰ ÓVÁRY: i. m. 220. Zane Márk velencei követ jelentése Isztambulból 1592. szeptember 6-i keltezéssel.

⁸¹ ÓVÁRY: i. m. 221.

dalom. A helyszín megválasztásában szerepet játszhatott az a tény is, hogy Magyar ország nagy része a török kezében volt, rendelkezett bázisokkal a hadszíntér közelében, amelyek segítségével az élelem és hadiszállításokat lebonyolíthatta. Lengyelországban viszont nem rendelkezett ilyen bázissal, ráadásul a király távolléte és a Habsburgok fegyveres készülődése magában rejtette azt a veszélyt, hogy a lengyel társadalom pártarcokra való tekintet nélkül, Habsburg vezetéssel felveszi a harcot a támadókkal. A velencei követek információja szerint Szinán nagyvezér tartott attól, hogy a császár hadierejét Lengyelországba irányítja Miksa főherceg trónigényének támogatására.⁸²

A királyi Magyarország területe ellen indított háború kirobbanásához még két mozzanat járult hozzá. Az egyik az évi adó (az ún. tisztességes ajándék) sorozatos késése, amely adót nem is annyira anyagi szempontok miatt tartott fontosnak a Porta, mint inkább a vazallusság elismerése miatt, amelyet a német-római császár Magyarország nyugati és északi részére vonatkozólag az adófizetéssel hallgatólagosan elismert.⁸³

1593 áprilisában Szinán nagyvezér erőteljes hangú levelet intézett Rudolf császárhoz, amelyben követelte az elmaradt két évi adó beküldését két hónapon belül. Ellenkező esetben háborúval fenyegetőzött.⁸⁴ Az adó késésének egyik oka kétségtelenül a német-római császár rossz anyagi helyzete volt, a másik oka viszont abban keresendő, hogy az adó visszatartásával igyekeztek elérni diplomáciai előnyöket.⁸⁵ A kiélezett külpolitikai helyzetben azonban ez a taktika nagyon kétélű fegyvernek bizonyulhatott.

A másik fontos mozzanat a háború kitörésében Hasszán boszniai pasa sziszeki veresége volt. Hasszán akcióinak megítélése igen eltérő a szakirodalomban. Vannak, akik Hasszán támadásait Horvátország ellen 1591–1593 között a szokásos rabló, portyázó akciók sorába illesztik be, amelyek az 1568–1593 közötti „békekorszakot” jellemezték.⁸⁶ Mások szerint Hasszán pasa feladata az volt, hogy támadásaival kikényszerítse az adó elküldését.⁸⁷ A magunk részéről úgy véljük, nem valószínű, hogy Hasszán akcióinak diplomáciai célja lett volna és a Porta ilyen módon próbálta volna elérni az adóhátralék megküldését. Hasszán igyekezett úgy beállítani akcióját, hogy azok voltaképpen defenzív jellegűek voltak és ő csak az elleléség támadására reagált.⁸⁸ Szinán nagyvezérsege azt jelentette Hasszán pasa számára, nem számíthat arra, hogy a környező szandzsákoktól segítséget kap portyázásához, és a Porta jóindulatára, elnézésére sem számíthat, mint az előző nagyvezér, Sziávus

⁸² ÓVÁRY: i. m. 223. Zane Márk velencei követ jelentése Isztambulból 1593. máj. 18-án.

⁸³ DAVIS: i. m. 153. „His Caesarian Majesty sends them 45000 thalers a year, which the Turks call harac (tribute), because he is required to give it each year.”; INALCIK: i. m. The Cambridge History of Islam. 431.; ld. még BAYERLE: i. m. szinte végig az „ajándék” küldése szerepel benne.

⁸⁴ ÓVÁRY: i. m. 223. San Clemente spanyol követ jelentése Grácból 1593. április 26-án.; Szinán levelét ld. HK 1894. 393–394. A levél keltezése szerint 1593. február 7-én íródott.

⁸⁵ BAYERLE: i. m. 9., valamint több levélben is szó esik arról, hogy azért nem küldik el a császáriak az adót, mert a törökök portyáztak és ezzel megszegték a békét. Legjellemzőbb török válasz erre ld. 160–61. Mehemed budai pasa levele Mátyás főherceghez 1592. október 16-án. a végekre parancsot küldtek, főképp a boszniai pasának, hogy „soha ez után az fölségek végein semmi kárt ne tegyenek, mert az Portán az követ azt mondotta, hogy az ajándéktok jövőben vagyon.” (Az archaikus átirástól a szöveg idézésénél eltekintettünk).

⁸⁶ H. BALÁZS—MAKKAI (szerk.): Magyarország története II. 135. „A háború a végvárak környékén a béke idején sem szünetelő harcokból nőtt ki,” majd szól Hasszán akcióiról. (Sinkovics István írta).

⁸⁷ Ld. BAYERLE: i. m. 160–61.; *Inalclik*: The Cambridge...340.

⁸⁸ Ld. BAYERLE: i. m. 153–54. Mehemed levele Ernő hercegnek 1592. augusztus 30-án: „az Boszniai Passa azt írta az Portára, hogy ötven ezer ember akart az hatalmas Császár országában dúlást rablást tegyenek, én is azt el akartam távoztatni ezért mentem reájok.”

pasa idejében.⁸⁹ Ennek dacára támadást kísérelt meg Sziszek ellen és vereséget szenvedett június 22-én a vár felmentésére jött császári seregtől.⁹⁰

A sziszeki vereség fokozta a fővárosban és a szultáni palotában is a háborús hangulatot, ennek ellenére önmagában nem lett volna jelentős, mindössze a casus belli-t jelentette a háborút már korábban elhatározó Szinán nagyvezér számára. Kjátib Cselebi megfogalmazása szerint „okot adott a magyarországi hadjáratra.”⁹¹

Következtetéseinket összegezve a következő megállapításokat tehetjük a tizenöt éves háború okaival, megítélésével kapcsolatban:

1. A szokásos dinasztikus-hódító háború volt, amelyet azonban a gazdasági-pénzügyi válság is ösztönzött és végső soron elkerülhetetlenné tett. Társadalmi szempontból nézve, elsősorban a növekvő számú és ennél fogva politikai befolyással bíró kapi-kulu réteg szorgalmazta a háború indítását zsákmányszerzés céljából. Támogatta törekvésüket az a frakció, amely az ő segítségükkel jutott hatalomra és a háborúban a célja saját hatalmának megszilárdítása, illetve a kincstári deficit csökkentése volt.

2. A háborút szükségszerűen indították a fő politikai ellenfél, a Habsburgok gyengébb ága, a német-római császár ellen, akinek előrenyomulását a térségben megállítani akarták és a számára legveszélyesebb területen, Nyugat-Magyarországon ellentámadást és területi hódítást kíséreltek meg rovására.

3. Kisebb sérelmek is összegeződtek a háború kitörésében; így pl. az adó megküldésének többszöri késleltetése, az állandó és sokszor sikeres magyar portyák, végül pedig a sziszeki vereség. E sérelmek a háborús légkör fokozódásához járultak hozzá és sokkal inkább ürügyként szolgálták a háború török részről történő megindítására, semmint valóságos okokként.

II. A háború török stratégiai célkitűzései

A háborúra vonatkozó török célkitűzéseket rendkívül nehéz megismernünk, mivel az erre utaló adatok száma egyrészt csekély, másrészt értelmezésük korántsem egyszerű és ellentmondásmentes. Igyekeztünk a háború első éveire vonatkozó információkat találni, mert a stratégiai terv (16. sz.-i értelemben vett tervezésre kell gondolni, ami sokkal több irracionális elemet tartalmazhatott, mint a későbbi századoké) biztosan nem tizenhárom évig tartó háborúval számolt.

A legelső ilyen adat a már idézett, és valószínűleg 1592-re vonatkozó török emlékiratban található. Utolsó részében azzal a tervvel foglalkozik, hogy miként lehetne „az oláh és moldva vajdák és Erdély segítségével egészen meghódítani e gyönyörű országot, amelynek párja nincs.”⁹² Az emlék- és propagandairat alapján úgy tűnik, hogy a törökök az őket fenyegető megosztottságot fel akarták számolni és Magyarország nyugati és északi, a császár fennhatósága alá eső részének meghódításával az egész országot uralmuk alá akarták vetni.

A következő információ, amely a háború céljára vonatkozik, Pecsevinél szerepel, aki egy fültanúra hivatkozva azt állítja, hogy Szinán nagyvezér a sejkh-ül-islámnak

⁸⁹ Hasszán pasa és Sziávus nagyvezér jó kapcsolatára ld. PECSEVI: i. m. 87. és 91.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 200—201. 1. NAIMA: i. m. 4. és 13—14.; BAYERLE: i. m. 124—26. Szinán budai pasa Ernő főhercegnek, 1591. okt. 20-án. „az Bosznai Passának embőre vagyon az Portán ki ügyét forgattya.”

⁹⁰ A sziszeki vereségre ld. PECSEVI: i. m. 91—92.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 200—201.; NAIMA: i. m. 14—15.; BAYERLE: i. m. 178—81.; ISTVÁNFY MIKLÓS: Magyarország története 1490—1606. (Ford. VIDOVICH GYÖRGY) 1867. Debrecen. (továbbiakban ISTVÁNFY) 268—271.

⁹¹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 201.; BAYERLE szerint (i. m. 10.) „The crushing defeat...upset Ottoman public opinion.”

⁹² Lásd a 81. jegyzetet.

azt javasolta, hogy úgy írja meg a birodalom történetét; hogy „padisahunknak ... egy másik szolgálja (ti. ő maga) ... a bécsi király ellen ment és miután országát feldúlta és elpusztította, a királyt láncra verte s kezeit megkötözve a padisah portájára küldte.”⁹³

Szinán kijelentésének második fele az irrealitás és irracionalitás szférájába esik, hiszen gyakorlatilag kivihetetlen e terv. A magunk részéről nem tudjuk elhinni, hogy az idős és tapasztalt hadvezér ilyen képtelenségeket állított volna, vagy ha valamilyen okból mégis megtette volna, komolyan hitt volna megvalósíthatóságában. A kijelentés első fele — a bécsi király országának feldúlása és elpusztítása — arra utalhat, hogy talán nem annyira területszerzés, mint inkább megfélemlítés, megtorlás és zsákmányszerzés lett volna Szinán célja. E passzust viszont az cáfolja meg kétségbevonhatatlanul, hogy Győr elfoglalása után maga Szinán tiltja meg a portyázást azzal az indoklással, hogy az elpusztított országból meghódítása esetén a kincstár nem húz hasznot.⁹⁴

A harmadik idevonható török forrás Szokoli fiának, Hasszán pasának a levele Báthori Istvánhoz.⁹⁵ Mivel hasonló tartalommal Hasszán Báthori sógorának, Dobó Ferencnek is írt levelet, valamint más főurak is kaptak ilyen tartalmú leveleket török főtisztektől 1594-ben, nyilvánvalóan azonos céllal készültek a levelek, az elpártoltatás, a diverzió létrehozásának szándékával.⁹⁶ Ez a körülmény azt látszik valószínűsíteni, hogy Hasszán Báthorihoz írott levelében a megtévesztés, a propagandisztikus túlzás dominál, ezért forrásértékkel nem bír a török stratégiára vonatkozólag sem. A szöveg gondos elemzése azonban rávilágít arra, hogy témánk, a stratégiai célok vonatkozásában e torzítás nem számottevő, a lényegét nem érinti.

Hasszán pasa, ahogy levelében maga is hivatkozik rá, a szulejmáni példát követi.⁹⁷ Felajánl egy bizonyos területet Báthorinak, amennyiben az hajlandó szövetségre lépni a szultánnal, azaz gyakorlatilag vállalja a vazallusságot.⁹⁸ Fontos az a megjegyzése Hasszánnak, hogy Báthorinak meg kell egyeznie a többi úrral, vármegyékkel és városokkal; tehát őket is a török pártjára kell vonnia. Ha ez mégsem sikerülne neki és szembeszállnának vele, erre az esetre Hasszán pasa fegyveres segítséget helyez kilátásba.

A Báthorinak felajánlott területről ezt írja Hasszán pasa: „megszerzem Kassához, Szakmárhoz, Liptóságához tartozó tartományoknak és vármegyéknek Nagy Szombatig ez országnak vajdaságát.”⁹⁹ E hatalmas terület a Dunától északra és keletre levő felvidéki megyéket foglalta magában Szatmártól Nagyszombatig. Hasszán az erdélyi példa és Szapolyai emlegetésével, valamint a vajdaság elnevezéssel a felajánlott terület vazallusi státusát hangsúlyozta.

A hűbéri alárendeltség vállalása mellett adót is kellene fizetnie Báthori vajdaságának, évi 20 ezer tallért.¹⁰⁰ Ez utóbbi adóösszeg (maradt ugyan a Habsburg ország-

⁹³ PECSEVI: i. m. 95.

⁹⁴ PECSEVI: i. m. 113.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 233.; NAIMA: i. m. 35—36. Szerinte „semmiféle erő nem állíthatta volna meg a sereget, főleg a Győrnél aratott győzelem után, hogy elérje Bécsset, ha megfelelő lett volna a hadvezetés.” Naima szavai két lehetőséget engednek meg; vagy ő volt elégedetlen Szinán nagyvezér ténykedésével, vagy azt, hogy Bécs elfoglalása is a stratégiai célok között szerepelt.

⁹⁵ ANDREI VERESS: Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti. Volumul IV. Acta si Scrisori. (1593—1595) Bucuresti 1932. (továbbiakban VERESS: Documente) 104—106. Mohammed pasazáde Hasszán levele Báthory Istvánhoz 1594. szept. 4-én.

⁹⁶ TAKÁCS SÁNDOR: Rajzok a török világból. IV. k. Bp. 1928. 290—292.

⁹⁷ VERESS: Documente... 106 „Nyilván vagyon Nagyságodnál, szultán Szulimán János királynak Budát meg ígérte, kit meg is teljesített,”

⁹⁸ Uo: 105.

⁹⁹ Lásd az előző jegyzetet.

¹⁰⁰ VERESS: Documente... 105. „Nagyságod rendeljen az hatalmas császárnak esztendőről esztendőre ez meg nevezett országnak jövedelmébül 20 ezer tallért.”

rész évi 45 ezer tallért kitevő „ajándékától”, de felülmúlta a 15 ezer talléros erdélyi adót.

Hasszán továbbá ígéretet tesz levelében Báthorinak, hogy ez a vajdaság öröklődni fog családjában és kilátásba helyezi neki, hogy ha „fegyverrel és szép szóddal, valamint az Német birodalomtól meg hajthatsz és el vehetsz, azt is Nagyságodnak firul fira meg szerzem.”¹⁰¹ Mindeme ígéreték valóban kecsegtető ajánlatoknak tűnnek, bár az utóbbi ajánlat magában rejti azt a lehetőséget, hogy a Német Birodalom elleni fegyveres fellépés ilyen vazallusság elfogadása esetén korántsem lett volna önkéntes.

Dobó Ferencnek írott levelében Hasszán pasa neki ígéri ezt a területet, amelyet ezúttal kassai vajdaságnak nevez, míg ez esetben Báthori kapná a cseh királyságot.¹⁰² A cseh királyság odaígérését leszámítva az ajánlat mindkét esetben azonos területre vonatkozik, ami arra vall, hogy Szinán nagyvezér eredeti stratégiai tervében szerepelhetett egy vazallus állam létesítése ezen a területen, a Felvidéken. Utalnunk kell arra is, hogy később ezen a területen (illetve egy részén) volt Bocskai fejedelemsége és Thököly felvidéki fejedelemsége.

A vazallus vajdaság létesítésének szináni koncepciója arra vall, hogy ez a terület nem esett a stratégiai főcsapás irányába, Erdélyhez hasonlóan.¹⁰³

Báthorihoz írott levelében szól Hasszán pasa, a nagyvezér hadi terveiről is. „Nagyságod pedig azt ne gondolja, hogy még Magyarországon egy palánk tart, addig az Német Birodalomhoz kezdjen a Nagyságos Vezér, hanem mindeneket fegyver alá akar hajtani, és mindeneket tűzzel, vassal meg akar emészteni, és annakutánna kezdi meg a Német birodalomban való erősségeket is hajtani az hatalmas császár népe és fegyvere alá.”¹⁰⁴

Hasszán szavai alapján úgy tűnik, hogy Szinán valóban egész Magyarországot meg akarta hódítani első lépésként, majd a Német Birodalom meghódítása is elképzelései között szerepelt volna. A történeti valóság, Szinán egyes tettei és maga Hasszán levelének más passzusai azonban levelének idézett kijelentését propagandisztikus jellegűnek minősítik, amelynek célja az elrettentés, a levél címzettjének belekényszerítése a vazallusság elfogadásába.

Hasszán ugyanis ezt írja a következőkben: „Hogy ha pedig az Duna mellett való erősségeket el veszik, és az Nagyságtok országa és tartománya hátramaradnak és annakutánna kételenségből kell ttnék Nagyságodnak fejet hajtani ... sem országtok ... sem ... tartományotok meg nem marad.”¹⁰⁵

E szövegrészlet alapjaiban módosítja az előbbi passzus értelmezését; ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy miért ajánlotta fel Szinán Hasszán pasán keresztül a Dunától északra és keletre eső területeket vazallusi állam formájában a magyar főuraknak. Először ugyanis a stratégiailag létfontosságú, Duna menti erősségeket (Komáromot és Győrt stb.) akarta elfoglalni és csak ezek után kerített volna sort a Dél-Dunántúlra és erre a területre, ha egyáltalán el akarta foglalni. Az ajánlat megtétele azonban ez ellen szól.

Az a körülmény, hogy az 1593—1605-ig folyó hadműveletek 13 esztendejéből 9 hadjárat irányult az észak-dunántúli, Duna-menti területre és csak 4 hadjáratot vezettek más terület ellen (1596-ban Eger, 1600-ban Kanizsa, 1595 és 1598-ban Erdély ellen), nyilvánvalóvá teszi az előbbi kijelentésünk igazát. Eszerint tehát a Felvidék és a

¹⁰¹ Uo: 105.

¹⁰² TAKÁCS: i. m. 191. „Báthory Istvánnak adjuk a cseh királyságot, kit könnyen véghezviszünk, ... és Nagyságodnak adjuk a kassai vajdaságot.”

¹⁰³ SZAKÁLY: i. m. 121.

¹⁰⁴ VERESS: Documente... 105.; TAKÁCS: i. m. 191.

¹⁰⁵ VERESS: Documente... 105.

Dél-Dunántúl másodlagos jelentőségű területeknek számítottak a török stratégiában.

A főcsapás iránya Győr és Komárom érintésével (ideszámítva a kisebb Pápa, Palota, Veszprém, Tata várakat is) a Duna mentén Bécs felé mutatott.¹⁰⁶

A török stratégiai cél véleményünk szerint e háborúban a főcsapás irányába eső észak-dunántúli terület elfoglalása kulcsfontosságú várainak (Győr, Komárom stb.) bevétele segítségével. Egész Magyarország (ti. a királyi Magyarország) elfoglalásának terve — amelyet az emlékirat és Hasszán levelének egy részlete említett — azért tekinthető pusztán propagandisztikus, az ellenséget rémíteni akaró tervezetnek, mert a Szinán által valószínűleg tervbe vett 1—2 éves háború alatt nem volt és nem lehetett lehetőség ennek realizálására.

Milyen érvek szólnak amellett, hogy Szinán nagyvezér valóban rövid háborút akart, amely természetesen korlátozta volna az elérhető célokat? Az egyik ilyen érv racionális jellegű, közvetett érv; nem valószínű, hogy egy olyan hosszú, hadsereget és gazdaságot egyaránt kimerítő háború után, mint a perzsa volt, a nagyvezér hosszú háborút akart volna. A nehézségeket bizonyára ő is felmérte, és Naima szerint már 1594-es hadjárata előtt megbánta, hogy egyáltalán belekezdett a háborúba.¹⁰⁷ Összefügghet ezzel az Illésházynál szereplő információ, hogy Szinán Győr ostroma közben békét javasolt, de nem fogadták el.¹⁰⁸ A tékeajánlatot megismételte a nagyvezér 1594—95 telén is, természetesen a török birodalomra kedvező status quo alapján, de ezúttal is visszautasításra talált.¹⁰⁹

Ezek a tények azt valószínűsítik, hogy a Porta rövid, két évnél nem hosszabb háborúra számított, amely időtartam eleve limitálta a meghódítandó terület nagyságát is. Eme időbeli és ennél fogva térbeli korlátok fejeződtek ki a Hasszán által kifejtett felvidéki vajdaság koncepciójában, amely Szinán terve lehetett. Ennyi idő alatt ugyanis csak a fő hadművelési területen remélhetett sikereket és a területi hódítás alapján kedvező békét.

Nincs egyértelműen arra utaló adatunk (itt török forrásra gondolunk), hogy szándékában állt-e Szinánnak Bécs ostroma, vagy sem. A tények, a logika és a rövid háború terve nem valószínűsíti azt az elképzelést, amely Bécs ostromával számolna a szináni koncepcióban. Baranyi Decsi szerint az erdélyi követ azt az információt kapta, hogy tavasszal (1594-re utal) magát Bécset fogják megvenni és Prágát is elfoglalják.¹¹⁰ Nehezen lehetne eldönteni, hogy ez az információ propagandisztikus célokat szolgált-e, vagy valóban kifejezte a nagyvezér irracionálisan túlzó elképzeléseit.

Még egy kérdésről kell szólnunk, az ún. akciórádiusról, amely a hatalmas távolságból adódó nehézségekre utal, a hódítás időbeli és térbeli korlátozottságára.¹¹¹

¹⁰⁶ SZAKÁLY: i. m. 122—23.

¹⁰⁷ NAIMA: i. m. 27.; ezzel összefüggésben a hódítások korlátozott voltát hangsúlyozza SUGAR: i. m. 67—68.

¹⁰⁸ GR. ILLÉSHÁZY ISTVÁN nádor följegyzései 1592—1603. (a továbbiakban ILLÉSHÁZY) Közli KAZINCY GÁBOR. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: írók. Hetedik kötet. Pest 1863.29.

¹⁰⁹ ILLÉSHÁZY: i. m. 29. „Teletszaka is mind velenczések által, mind angliai királyné által frigyet kíván vala az török császár, de ezek hallani sem akarák.”; HORVÁTH MIHÁLY: i. m. 340.

¹¹⁰ BARANYAI DECSI JÁNOS: Magyar története. 1592—1598. (közli TOLDY FERENC) Monumenta Hungariae Historica. Második osztály: írók Tizenhetedik kötet. Pest, 1866. 65. „duas se arces Vesprimium et Palotam recepturum, appetente demum novo vere, Viennam ipsam, Pragamque ...ocupaturum.”; *Uő*: 132. „Inde progressus, quoniam Vesprimium et Palotam superiori anno expugnaverat, quia iter Viennam facientibus impedimento esse viderentur.”; *Uő*: 138. „Aiunt Sinanum, ...ut Viennam ituri, eam quoque, ubi tempus esset, sibi traderent, cum ludibrio monuisse.”

¹¹¹ SZAKÁLY: i. m. 9—13.; PERJÉS: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. (Gyorsuló idő) Magvető, Bp. 1975. 8—14.; *Uő*: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. (1356—1699). HK 1967. XIV. évf. 2. sz. 360—363.

Az ismert elmélet szerint Magyarország kívül esett az oszmán hadsereg akciórádiuszán.¹¹² Emiatt a hadműveletek az április—májustól október—novemberig terjedő időszakra korlátozódtak és a hatalmas távolság megtétele után a hadseregnek csak 2—3 hónapja volt a tényleges hadműveletekre.¹¹³ Ráadásul a stratégiai kezdeményezés is a fronthoz közelebb levő ellenség kezébe került. A megoldás kétségkívül az lett volna, ha a birodalmi hadsereg nem a központból, hanem a hadműveleti területekhez közelebb eső vidékről indul hadjáratra. Szakály Ferenc szerint ezt nem lehetett megvalósítani egyrészt ellátási (a közeli balkáni területek nem tudták volna a hadsereg ellátását biztosítani), másrészt politikai okokból (a birodalmi hadsereg kimozdulásakor a birodalom túlsó részében felkelések törnek ki).¹¹⁴ Véleménye szerint a hatóság törvényével Szulejmán, illetve a török birodalom vezetői nem voltak és nem is lehettek tisztában.¹¹⁵

Vizsgáljuk meg, hogy a tizenöt éves háborúban van-e arra utaló adatunk, hogy a török hadvezetés felismerte a hatóság törvényét, ami számukra csakis úgy jelentkezhetett, hogy a hadműveleti terület messze van és a hadjárat idő rövid, és hogyan próbáltak javítani a helyzeten.

Kjátib Cselebi szerint Murád szultán már az 1593-as hadjáratnál megparancsolta Szinánnak, hogy „sietve induljon el és a határokhoz közel eső helyen teleljen.”¹¹⁶ Ez a parancs magában rejti annak a felismerésnek a lehetőségét, hogy a hatalmas távolságot ilyen módon győzzék le. Az 1594-es hadjárat sikerei minden bizonnyal a közeli telclésből fakadó viszonylag gyors felvonulásban rejlenek. 1594 telén is a hadsereg egy részét Magyarországon szállásolták el, de az ázsiai csapatok nagy részét hazahozták.¹¹⁷ A nagy távolság és a telelés kérdésének összekapcsolása az 1593-as adaton kívül még egyszer előfordul a forrásokban. Eszerint Kanizsa elfoglalásának évében, 1600-ban, a pasák azt javasolták Ibrahim nagyvezérnek, hogy töltsen a telet Magyarországon, mivel már Szulejmán is megmondta, hogy a magyar földön csakis ott telelve lehet nagy dolgokat elérni.¹¹⁸ A lényeg itt nem annyira a Szulejmánra való hivatkozásban keresnénk, hanem abban, hogy a nagy távolságra való tekintettel a hadseregnek a helyszínen, vagy legalább a közelben kell telelnie, hogy korán kezdhesse a hadjáratot és ezáltal több vár elfoglalására jusson idő. A felismerés azonban a tizenöt éves háborúban sem volt elegendő, az elgondolás kivitelezése ugyanis a szpáhik, janicsárok, és a katonai vezetők ellenállásán megbukott. Ibrahim nagyvezér is az említett 1600-as évben visszatért a hadjárat után.¹¹⁹

Ahogy ellenállás mutatkozott a Magyarországon való teleléssel kapcsolatban, ugyanúgy a hadműveleti idő kitolása Kászim napjáig (amely kb. október 22 és november 9 között ingadozik a háború alatt) és esetleg azon túl is; az ún. „kis nyár” (november eleji enyhe időjárásra utal a kifejezés) időszakára, ellenállást váltott ki a hadseregből.¹²⁰

¹¹² Lásd az előző jegyzetet.

¹¹³ Lásd a 111. jegyzetet.

¹¹⁴ SZAKÁLY: i. m. 12.

¹¹⁵ SZAKÁLY: i. m. 122—123.

¹¹⁶ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 202.

¹¹⁷ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 231—232.; NAIMA: i. m. 34—35.

¹¹⁸ ÓVÁRY: i. m. 255. Nani Ágost velencei követ 1600. nov. 13-i levele Isztambulból.

¹¹⁹ Lásd az előző jegyzetet.

¹²⁰ Kászim napja elvileg október 26-a lenne, de a török és keresztény időszámítás eltérései miatt nem feltétlenül erre a napra esik. 1593-ban Száfár 15-e volt Kászim napja, ami november 9-nek felel meg számításaink szerint; állítólag 1594-ben is Száfár 15-e Kászim napja, ami ezuttal október 29-nek felel meg, 1596-ban Rebi-ül-evvel 11-én volt Kászim napja, ami október 31-nek felel meg,

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a török stratégia számolt a nagy távolságból eredő nehézségekkel, a magyarországi teletetés propagálásával igyekezett is a hadjáratot meghosszabbítani, mind a hadjáratok korábbi kezdésével (amit az itt teletés biztosított), mind pedig a hadműveleti idő kitolásával Kászim napjáig, esetleg azon túl is. Az akciórádiusz meghosszabbítását célzó kísérletek azonban — csekély kivételtől eltekintve — nem jártak eredménnyel.

A rövid háború szináni stratégiája feltevésünk szerint a királyi Magyarország centrális fontosságú területének, az Észak-Dunántúlnak a megszerzését tűzte ki célul, amelynek birtokában bármikor indulhatott volna támadás akár Bécs, akár a környező dél-dunántúli, vagy felvidéki területek ellen, ha ezek nem vállalnák az Erdélyhez hasonló vazallusi státust. Ez a stratégia azonban az 1595-ös nagy ellentámadás után létjogosultságát veszítette és ettől kezdve a stratégiai alapelv mindinkább az lett, hogy az elpártolt vazallus fejedelemségeket visszaszerezzék, a fő és mellékhadszíntereken pedig beérték az 1593 előtti status quo csekély módosulásával és ezen az alapon igyekeztek békét kötni.

III. A török hadjáratok stratégiája

Az egész háborúra vonatkozó stratégiai célok után szólnunk kell a tizenöt éves háború egyes hadjárataiban kitűzött török stratégiai tervekről, amelyek a háború elhúzódásának időszakában (1597—1605) egyre jelentősebbekké váltak. A továbbiakban e hadjáratok török stratégiai terveit vizsgáljuk kronológiai sorrendben haladva.

1593-ban a hadjárat kései kezdése miatt Szinán nagyvezér csak csekély sikerekre számíthatott. A díván tagjai közül néhányan le is akarták beszélni a hadjáratról és azt mondták neki, hogy jobb lesz, ha „ez évben előkészületek után lát és a tavasszal egészen felkészülve megy.”¹²¹ Szinán azonban az ellenséges frakció tervét gyanította e javaslat mögött; Ferhád pasa és párthívei talán az adó beérkezésére és a háborús hangulat lecsillapodására számítottak. Szinán viszont maga mögött tudhatta a háborút akaró kapikulukat, és úgy érezte, hogy nem halogathatja a háború megindítását. Hatalmát érvényesítve fetvát adatott ki az „akadékoskodók”, azaz a Ferhád vezette frakció ellen, ami elhallgattatta őket.¹²² A hadsereg elindulása előtt megtartott dívánon két haditerv merült fel. Ferhád pasa tervei szerint Horvátország ellen kell menni, amely tervben véleményünk szerint a háború lokalizálásának szándéka rejlett.¹²³ Szinán nagyvezér ezzel szemben a hadműveleteket az észak-dunántúli területen tervezte.¹²⁴ A konkrét haditervet csak az észéki haditanácson vitatták meg, természetesen Szinán koncepciója jegyében. A döntés szerint, mivel „az idő most már rövid, ... legcélszerűbb lesz a szigetvári végeken Veszprém és Palota elfoglalására menni.”¹²⁵ A két vár elfoglalása után állítólag tanácskozást tartottak Tata mezején arról, hogy

1597-ben Rebi-ül-evvel 22 Kászim napja, ami november 1.; 1599-ben Rebi-ül-akhir 14-e Kászim napja, ami november 1.; 1600-ban Rebi-ül-akhir 14 megint Kászim napja, ami ezuttal október 22. Számításainkban lehet tévedés, de valószínűnek látszik, hogy Kászim napja nem egy rögzített, az év egy állandó napjához köthető időpont. Az ún. „kis nyár”-ra ld. PECSEVI: i. m. 100.

¹²¹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 203.

¹²² Lásd az előző jegyzetet.

¹²³ ÓVÁRY: i. m. 227. Venier Márk velencei követ jelentése 1594. márc. 13-án Isztambulból.

¹²⁴ Lásd az előző jegyzetet.

¹²⁵ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 204.; NAIMA: i. m. 17.

elfoglalják-e várat még ebben az évben, de Kászim napjának közelsége miatt letettek a tervről.¹²⁶

1594-ben Kjátib szerint Magyarországon, a dzsánkurtaráni tanácskozáson döntöttek a hadjárat céljáról. A haditerv szerint „először Tata vára ellen mennek, azután pedig Győr vára ellen.”¹²⁷ A közbeeső Szentmárton és Pápa megvétele, valamint a stratégiaileg rendkívül fontos Komárom ostroma tehát nem szerepelt az eredeti stratégiai tervben. Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy Szinán csak azért indított támadást Komárom ellen, mert Győr elfoglalása után a hadjárat időből még futotta erre. Kjátib szerint tanácskozást tartottak Komárom közelében és az volt a vezérek véleménye, hogy „az egymáshoz ennyire közel fekvő várakat (ti. Győrt és Komáromot) így hagyni nem tanácsos, ezért ostromához készülődtek.”¹²⁸ A hideg időjárás, a hadjárat idő végének közeledte, a győri veszteségek és Komárom védőinek hősiessége végül elvonulásra bírta a támadókat.¹²⁹

Korábban már említettük, hogy 1594—95 telén Szinán nagyvezér békeajánlatot tett a status quo alapján, amelyet a császári udvar visszautasított. Tekintve a két román fejedelemség és Erdély törökellenes összefogását, valamint az ún. Szent Liga fokozott erőfeszítéseit, a Dalmáciától az Al-Dunáig nyúló széles front a török hatalom visszasseroritásának lehetőségét kínálta 1595-ben.¹³⁰

1595-ben tehát a helyzet a Portára nézve veszélyes volt, mert a magyarországi török hódoltság, Üngürüz szinte harapófogóba került.¹³¹ Gazdasági szempontból pedig a román vajdaságok elpártolása nehezen pótolható gabonataralék kiesését jelentette.¹³²

A dívánban vita alakult ki, hogy az el nem kerülhető kétfrontos harcban a főerőket melyik területen vessék be, az Al-Dunánál vagy pedig Magyarországon. Végül stratégiai célként Havaselve (valamint Erdély és Moldva) elfoglalását, illetve pacifikálását tűzték ki, ami azt jelentette, hogy a magyarországi szerdár, Mehemed pasa lényegében defenzív szerepet kapott.¹³³ Visszaszorulása és vereségei elkerülhetetlenek voltak.

1596-ban a veszteségek ellensúlyozására szultáni hadjárat indult, hogy a kedvezőtlen helyzetet újra a maguk javára fordítsák. Nem tudjuk, hogy a hadjárat megindítása előtt döntött-e a díván a stratégiai cél vonatkozásában, az ellentmondásos hírek alapján úgy tűnik, hogy nem. A török hadsereg ugyanis két fronton is vereséget szenvedett az előző évben, ennek megfelelően azt kellett eldönteni, hogy melyik területen vessék be a hadsereget. A török terveiről szóló információk ennek megfelelően két csoportba oszthatók; az egyik úgy tudja, hogy a szultán Győr érintésével Bécs ellen fog jönni.¹³⁴ A másik csoporthoz tartozó információk szerint a szultán az általa rendkívül gyűlölt Báthori Zsigmond ellen fog indulni.¹³⁵

¹²⁶ PECSEVI: i. m. 98. „Kászim napjához is csak öt-tíz nap hiányzott” KJÁTIB CSELEBI: i. m. 207. „Száfár hó 15-én volt Kászim napja.”

¹²⁷ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 221.; NAIMA: 27—28. de ő nem tudja a tanácskozás helyét és szerinte csak Győr ostromát vették tervbe.

¹²⁸ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 230.

¹²⁹ PECSEVI: i. m. 111.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 231.

¹³⁰ H. BALÁZS—MAKKAI (szerk.): Magyarország története II. (Sinkovics) 137.

¹³¹ SUGÁR ISTVÁN: Miként jutott török kézre Eger vára? III. Mohamed szultán 1596. évi hadjárata. Az egri vár híradója, 15. sz. 1979. 6.

¹³² PARRY: i. m. 363.

¹³³ NICOLAE BALCESCU: A románok Vitéz Mihály vajda idejében. Kritérium, 1974. 73.

¹³⁴ JEDLIČSKA PÁL: Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós életéhez. Eger, 1897. 509 és 607. Pálffy ápr. 5-i és jún. 20-i levelei, kémjelentések alapján Győrt és Bécset jelöli meg a szultán tervezett útvonalául.

¹³⁵ ÓVÁRY: i. m. 238. Vernier velencei követ 1596. jún. 6-i jelentése.

E kettősség a belgrádi haditanácskozáson is megnyilvánult. Barton angol követ úgy értesült, hogy a szultán serege felével Erdély, másik felével pedig Bécs ellen vonul. Az Erdély ellen működő csapatoknak lett volna a feladata Eger várának „út közben” való elfoglalása.¹³⁶ Kjátib viszont egy régi forrás alapján azt írja, hogy mivel néhányan azt állították, hogy az Erdélybe való benyomulás a nehéz terepviszonyok miatt nem lehetséges, ezért lemondtak erről a tervről. Ugyanekkor híre érkezett Hatvan ostromának, ezért „abban állapodtak meg, hogy oda kell menni és a közelében fekvő Eger nevű erős várat kell elfoglalni.”¹³⁷

Sugár István e két adat összevetéséből arra következtet, hogy „a belgrádi török haditanácskozás végül is Eger megszerzése mellett dönt.”¹³⁸ Ez esetben viszont nem tudjuk megmagyarázni, hogy miért mentek Szalánkemén felé, ahonnan mind Eger; mind Bécs felé vonulhattak volna, és miért merült fel újra Eger vagy Bécs (illetve az új verzió szerint Komárom) alternatívájának kérdése.

Sokkal valószínűbbnek tartjuk azt, hogy Barton információja helyes volt; Belgrádban valóban felmerülhetett annak a lehetősége, hogy a sereg egyik része Erdély, illetve e terv feladása után Eger ellen vonul. Ekkor még Hatvan felmentése is céljuk lehetett e hadművelettel. Szó sincs tehát arról, hogy Egert Erdély ellen vonulásuk közben akarták elfoglalni, itt valószínűleg Barton két, időrendben egymás után következő tervet „sűrített”. A sereg másik része vonult volna Győr irányába (az első verzió szerint Bécs, a második szerint Komárom ellen).

Az a tény, hogy Szalánkeménél újabb tanácskozásra került sor a stratégiai célt illetően, nem annyira „a török hadvezetés megmagyarázhatatlan bizonytalankodására” vall, mint inkább arra, hogy a török stratégia nemigen bízott a megosztott hadviselésben. A belgrádi határozat értelmében ugyanis ketté kellett volna osztani a hadsereget és így számbeli fölényük nem érvényesülhetett volna.¹³⁹ Ezért el kellett dönteni, hogy a két stratégiai célpont; Eger és Komárom (Belgrádban még Bécsről esett szó) közül melyik ellen vonuljon az egész hadsereg. Kjátib szerint Dsicalazáde pasa javasolta, hogy Komárom ellen menjenek, mert „ha Allah segítségével ezt a várat elfoglaljuk, a Duna partjai elfoglalva és biztosítva lesznek.”¹⁴⁰ Dsicalazáde tehát világosan látta e kulcsfontosságú terület jelentőségét, gyakorlatilag a Szinán nagyvezér által kitűzött stratégiai tervet vitte tovább. E terv megvalósításával Esztergomot is sikerült volna elvágni a törököknek. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy Dsicalazáde javaslata is a biztosítás, a védelem jegyében fogant és szó sem volt már semmiféle Bécs elleni offenzíváról.

A vezérek többsége azonban Eger mellett foglalt állást. Azzal indokolták választásukat, hogy Eger elfoglalása nagyobb dicsőséget szerez majd a szultánnak és jobban megfélemlíti az ellenséget, mintha Komáromot venné be.¹⁴¹ Alátámasztották javaslatukat azzal is, hogy Eger elfoglalásával a bányavidéket is megszerezhetik. Pecsevi szerint „Eger ellen indulásukkal kiváltképp a bányák elfoglalása volt a céljuk.”¹⁴² Kjátib úgy fogalmaz, hogy a vezérek „abban a véleményben voltak, hogy Eger elfog-

¹³⁶ Bartont idézi cikkében KROFF ALAJOS: Egervár eleste és a keresztiesi csata 1596-ban. Századok, 1895. 29. évf. 400.

¹³⁷ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 247.

¹³⁸ SUGÁR: i. m. 8.

¹³⁹ A sereg megosztására példa az 1552-es és az 1566-os hadjárat, de nem túl gyakori. PECSEVI: i. m. 139. Fontosak szavai a mezőkeresztiesi csata után: „Mi a magunk hadseregének számában és sokaságában bízunk s ezért bűnhödtünk.”

¹⁴⁰ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 247.

¹⁴¹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 247.; PECSEVI: i. m. 129.; NAIMA: i. m. 73.

¹⁴² PECSEVI: i. m. 129.

lalásával a bányavidéket is elfoglalhatják.”¹⁴³ Kjátib pontosabb megfogalmazása rávilágít Eger kulcsfontosságú helyzetére, amelyet a bányavidék szempontjából betöltött.¹⁴⁴ Mivel a szalánkeméni diván az Eger ellen vonulást határozta el, azt mondhatjuk, hogy ez esetben a gazdasági szempontok prioritást kaptak a stratégiai szempontokkal szemben.

Kutatók egy része feltételezi, hogy Eger elfoglalásával azt a stratégiai célt akarták megvalósítani a törökök, hogy a lázadó Erdélyt elszigeteljék a Habsburg birodalomtól.¹⁴⁵ Kétségtelen, hogy Eger eleste megnehezítette az Erdéllyel való összeköttetést, emiatt az Erdély felé vonuló csapatoknak, az utánpótlásnak észak felé kerülőt kellett tenni.¹⁴⁶ Arról viszont, hogy Erdély elvágása lett volna a célja a törököknek az egri hadművelettel, egyetlen török forrás sem emlékezik meg. Erdély elvágásának teóriája Baranyai Decsinél fordul elő, aki az egri hadművelet célját abban látja, hogy az akadályt egész Magyarország elfoglalásának útjából elhárítsák maguk elől a törökök, valamint hogy az erdélyieket a német segítségtől elvágják, a németekkel való egyezkedést megszüntessék.¹⁴⁷ Baranyi Decsi véleményünk szerint erdélyi szemszögből világította meg az eseményeket, Eger elestének jelentőségét. Ez viszont távolról sem azonosítható a török szempontokkal, a török stratégia célkitűzéseivel. Ha elfogadnánk Baranyi Decsi teóriáját Erdély elvágásáról, mint az egri hadjárat stratégiai tervét; el kellene fogadnunk a prágai udvar elképzeléseit is arról, hogy a török Eger bevétel után Morvaország és Szilézia felé fog nyomulni.¹⁴⁸ Véleményünk szerint azonban a török stratégiai tervben nem szerepelt sem Erdély elvágása, sem pedig a Morvaország, Szilézia vagy Lengyelország felé nyomulás.

Az Eger eleste után vívott mezőkeresztesi csata lényegében a vár megtartásáért, illetve visszaszerezéséért folyt. Érdekes mozzanata a csatának, hogy a válságos helyzetben a szultán a korábban is közvetítő Barton követet Miksa főherceghez akarta küldeni, hogy Eger és Győr visszaadása fejében békét kérjen.¹⁴⁹ A csata végül is török győzelemmel végződött, ami azt jelentette, hogy a császári hadak lendülete megtört, a háború tovább folytatódott.¹⁵⁰

1597-ben Szaturdcsi Mohamed szerdár akkor érkezett Magyarországra, amikor a császári sereg már Győrt ostromolta. Ezért Buda közelében (Göl-basinál) haditanácsot tartottak, amely úgy döntött, hogy Győr segítségére kell menni.¹⁵¹ Útközben elfoglalták Tata várát és visszavonultak Budára. A budaiak kérése az volt a szerdárhoz, hogy mivel Esztergom elfoglalása óta Buda nincs biztonságban és „Kászim napjáig is van még idő”, vonuljon Esztergom ellen.¹⁵² Pecsevi úgy tudja, hogy Komárom várának elfoglalása maradt el, ehelyett foglalták el Vácot.¹⁵³ Véleményünk szerint

¹⁴³ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 247; NAIMA: i. m. 73. csak Eger erősségét és hírét hangsúlyozza, a bányavidék elfoglalása nála nem cél.

¹⁴⁴ Eger stratégiai helyzetére ld. SUGÁR: i. m. 10.

¹⁴⁵ PARRY: i. m. 364.

¹⁴⁶ PERJÉS: Az oszmán birodalom... Századok, 1967. 2. sz. 363.

¹⁴⁷ BARANYI DECSI: i. m. 267. „ut recta Agria peteretur, qua in potestatem redacta, nullum fore amplius impedimentum, quominus tota Ungaria occuparetur, et Transylvanis ab ope Germanis ferenda distractis, nulla negotio Germani retundaretur.”

¹⁴⁸ ÓVÁRY: i. m. 240. San Clemente spanyol követ 1596. okt. 7-i levele Prágából.; ld. még okt. 21-i levelét uo.

¹⁴⁹ SUGÁR: i. m. 38.

¹⁵⁰ A csatáról ld. KROFF már idézett munkáját és KOMÁROMY ANDRÁS: A mezőkeresztesi csata 1596-ban. HK 1892. 28—52.; 157—180; 278—292.

¹⁵¹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 267.; NAIMA: i. m. 100.

¹⁵² KJÁTIB CSELEBI: i. m. 269.; NAIMA: i. m. 102.

¹⁵³ PECSEVI: i. m. 141.

Kjátib tudósítását kell elfogadnunk, Esztergom ostroma maradt el a janicsárok ellenállása miatt.

1598-ban a hadjárat stratégiai tervét Isztambulban dolgozták ki. Kjátib szerint vita alakult ki, amelynek során Dzserráh Mohamed pasa azt mondta, hogy „Esztergom és Győr környékén van az ellenség tábor, azért annak a vidéknek az őrzése fontos.”¹⁵⁴ Naima szerint éppen Dzserráh Mohamed pasa, a nagyvezér javasolta, hogy mivel a várak jól vannak ellátva, az erdélyiek ellen kell támadást indítani, hogy a másik két vazallust (Havaselvét és Moldvát) is megfélemezzék.¹⁵⁵ A magunk részéről a megbízhatóbb Kjátib adatát fogadjuk el arra nézve, hogy a stratégiai tervet illetően megoszlottak a vélemények.

Nézetünk szerint a Porta az 1595-ös évhez hasonló hibát követett el 1598-ban, amikor a kulcsfontosságú észak-dunántúli részeket magára hagyta, és nem látta, hogy Erdély visszatérítésének leghatékonyabb eszköze az itt aratott győzelem. Az 1596-os mezőkeresztesi vereség után az erdélyi fejedelem egyébként is csak hátramenti harcokra szorítkozott (Temesvár ostroma), semlegesítése nem jelentett volna komolyabb problémát.

Szaturdzsi szerdár azt a feladatot kapta, hogy Erdélyt pusztítsa, dúlja és Báthori Zsigmondot ezáltal kényszerítse engedelmességre.¹⁵⁶ Szaturdzsi azonban feladatát rosszul látta el, Erdély pusztítása helyett várostromokba (Csanád, Várad) fogott, amelyek nem hozhatták meg a kívánt eredményt, Erdély meghódítását, A díván stratégiája viszont veszélyes helyzetbe hozta az észak-dunántúli várakat, amelyeket sorra foglaltak el a császári csapatok, sőt Buda ostromára is sor került.¹⁵⁷ A hibás stratégiai tervből eredő tévesszést az említett területen Szaturdzsi hibájának tudták be és a sejk-ül-izlám felelősségre is vonták emiatt: „Helyes volt-e Budát ilyen helyzetbe hozni?”¹⁵⁸

1599-ben Ibrahim nagyvezér Kjátib szerint „a szemtelen Magyarország ellen küldetett”,¹⁵⁹ tehát az előző évi császári hódítások miatt újra erre a területre, az Észak-Dunántúlra helyeződtek át a hadműveletek. Kjátib a későbbiekben arról tudósít, hogy a fermán, a szultáni parancs azt a feladatot írta elő Ibrahimnak, hogy az ellenség országát pusztítsa és ő tartotta is magát ehhez.¹⁶⁰ Az ellenség országának pusztítása az ellenség megfélemlítését célozta és kapcsolatba hozható azokkal a török békekötési kísérletekkel, amelyekről mind a magyar, mind a török források beszámolnak. A nagyvezér az 1593 előtti status quohoz képest területi nyereséghez akarta juttatni a török birodalmat. Istvánffy szerint a török békefeltétel az volt, hogy Esztergomot, Füleket, Nógrádot és Győrt visszaadják nekik.¹⁶¹ A magyarok ezzel szemben ragaszkodtak Eger, Hatvan és Győr megtartásához.¹⁶² Kjátib szűkszavúan arról tudósít, hogy „Esztergomnak Egerért való elcserélése ügyében néhány hideg szót váltottak és ellenvetések tettek.”¹⁶³ Naimától úgy értesülünk, hogy „a muszlim megbízottak igyekeztek elcserélni Egert Esztergomért”, és a császári megbízottak nem fogadták

¹⁵⁴ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 273.

¹⁵⁵ NAIMA: i. m. 112—113.

¹⁵⁶ PECSEVI: i. m. 144.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 275.; NAIMA: i. m. 112—113.

¹⁵⁷ ILLÉSHÁZY: i. m. 57.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 284—285.

¹⁵⁸ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 281—284. közli Szeád-ed-din levelét.

¹⁵⁹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 287.

¹⁶⁰ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 290.

¹⁶¹ ISTVÁNFY: i. m. 821.

¹⁶² Lásd az előző jegyzetet.

¹⁶³ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 290.; PECSEVI: i. m. 151.; ld. még JOSEPH VON HAMMER-PURGSTALL: Geschichte des Osmanischen Reiches. Zweiter Band. (1520—1623) Pest, 1840. 631—632.

ezt el.¹⁶⁴ A magyar és török információk összehasonlításából az derül ki, hogy mindkét fél igyekezett diplomáciai eszközökkel visszaszerezni azokat a várakat, amelyeket elvesztett és stratégiai szempontból fontosnak ítélte. Úgy véljük, hogy a törökök elsősorban Esztergom és Győr visszaszerzésére törekedtek, amivel az 1594-es kedvező status quot akarták visszaállítani a fő hadművelési területnek számító Észak-Dunántúlon. Fülek és Nógrád visszaadását azért követelték, mert ha Eger (cserébe Esztergómért) visszakerül a császáriakhoz, e két vár ellensúlyozhatta volna. A Felvidéken tehát a törökök elfogadták volna az 1593 előtti status quot. A császáriak elutasító válasza elsősorban Győr, másodsorban Esztergom visszaadására (illetve az utóbbi esetben cseréjére) vonatkozott és jelezte azt a szándékukat, hogy ők is ebben a kulcsfontosságú térségben szeretnének pozíciókat szerezni.

1600-ban Ibrahim nagyvezér azt a feladatot kapta, hogy Esztergomot (amely Budát közvetve fenyegette) foglalja el.¹⁶⁵ Ibrahim ezúttal is megpróbálkozott azzal, hogy diplomáciai eszközökkel érje el a kívánt eredményt. A béketárgyalások kudarc után hadjárattal próbálkozott. Az eszéki tanácskozáson Terjáki Hasszán pasa meggyőzte a nagyvezért, hogy az eszéki híd és a budai út biztosítása érdekében foglalják el Babocsát, majd Kanizsát.¹⁶⁶ Babocsa bevétele után újabb haditanácsot tartottak, ami arra mutat, hogy Ibrahim, nagyvezér létre sem merete megváltoztatni a központi- elhatározott haditervet. A tanácskozáson Terjáki Hasszán megvilágította Ibrahim pasa és a többiek előtt Kanizsa stratégiai fontosságát: „Ha ezen a vidéken a Muraköz és a Balaton tó várainak kulcsa ... Kanizsa várának elfoglalása sikerül, azzal nagy dolog történik.”¹⁶⁷ Ibrahim pasa engedett a vezérek óhajának, de előbb engedélyt kért és kapott a Portától, hogy Esztergom helyett Kanizsa ellen mehessen.¹⁶⁸ Illésházy szerint a szabad hajdúk garázdálkodása (amire a török források is utalnak) Kanizsa környékén váltotta ki a hadjáratot és Ibrahim pasa célja az volt, hogy Kanizsa bevétele után „tractáljuk ottan az frigyét”.¹⁶⁹ Úgy véljük, hogy Illésházy — bár nyilvánvalóan nem ismerte a török stratégiai tervet — ráhibázott az igazságra. Ibrahim nagyvezér békét akart kötni, de a törökre nézve előnyös feltételekkel, és ezt úgy vélte biztosíthatónak, ha vagy Esztergomot, vagy Kanizsát beveszi. Kanizsa mellett döntött végül a nagyvezér a hajdúk okozta sérelmek, az Eszékről Budára vezető hadiút biztosítása miatt, és talán azért is, mert Kanizsa a török számára közelebb, a császári csapatoknak messzebb volt, mint Esztergom. Kanizsa eleste nagy riadalmat keltett, mivel azt a lehetőséget rejtette magában, hogy a török a Dél-Dunántúlon keresztül Bécs ellen fog nyomulni.¹⁷⁰

Az ellenség 1601-ben mind Kanizsát, mind pedig Fehérvárt ostrom alá fogta. A későn érkező Jemidsi Hasszán nagyvezér Eszéken haditanácsot hívott össze, hogy döntsenek abban a kérdésben, hogy melyik várat segítsék meg. Fehérvár mellett döntöttek, mivel attól tartottak, hogy Kanizsa alá vonulásuk esetén a két ellenséges hadsereg egyesülne, ami elkerülhetetlen vereséggel járna.¹⁷¹ A stratégiai terv — ellenfelük megosztottsága ellenére — nem vált be, már Fehérvárnál vereséget szenvedtek (sárréti

¹⁶⁴ NAIMA: i. m. 138.

¹⁶⁵ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 294. „Esztergom elfoglalásának szándékával... Eszékre mentek.”

¹⁶⁶ PECSEBI: i. m. 154.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 294—295.; NAIMA: i. m. 147—148.

¹⁶⁷ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 295—296.; NAIMA: i. m. 149.

¹⁶⁸ ISTVÁNFY: i. m. 840—42.

¹⁶⁹ ILLÉSHÁZY: i. m. 84.

¹⁷⁰ ÓVÁRY: i. m. 3. füzet. Bp. 1901. 1. Ferdinánd főherceg emlékirata a spanyol királyhoz. Uo: 17. Rudolf császár a pármái herceghez 1601. ápr. 27-én; Uo: 11. San Clemente jelentése 1602. máj 7-én.

¹⁷¹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 307—308.; NAIMA: i. m. 166—167.

csata), így a várat nem tudták visszafoglalni. Kanizsát sem tudta segíteni Jemidszi, mivel a hadjáratú idő letelt, de a császári sereg nem tudta bevenni a várat.¹⁷²

1602-ben Jemidszi nagyvezértől az erdélyi Székely Mózes segítséget kért, amit az meg is ígért, hiszen a Porta Erdélyt vissza akarta szerezni. Viszont „Székesfehérvár elfoglalása fontos lévén azt előbbre tette”.¹⁷³ Kjátib információja alapján úgy tűnik, hogy az előző évben elvesztett és Buda megtartása szempontjából igen fontos Fehérvár visszaszerezése volt a központilag elhatározott haditerv. A nagyvezér erdélyi akciója Fehérvár elfoglalása után saját, egyéni elhatározásából fakadt. A fő hadszíntérről való eltávozása viszont lehetőséget teremtett a császári csapatok számára, hogy e térségben eredményes hadműveleteket folytassanak, amelyek során bevették Pestet, ostromolni kezdték Budát.¹⁷⁴ Kjátib szerint ezt a veszélyt látták a vezérek is, de nem tudták eltéríteni a nagyvezért attól, hogy Erdély felé vegye útját.¹⁷⁵ Lala Mohamed arra kérte a nagyvezért, hogy portyázó csapatokkal „Fülek és Szécsen várakon túl a bányavidékre” mehessen és „a még be nem hódolt tartományt” feldúlhassa, ami szerinte fontosabb lenne, mint Erdély elfoglalása.¹⁷⁶ A nagyvezér azonban saját, hibás elképzeléseit erőltette, amelynek következménye az lett, hogy veszélybe került Buda, elesett Pest és Erdély is maradt császári kézen.

1603-ban Lala Mohamed pasa szerdár azt a stratégiai feladatot kapta a nagyvezértől, hogy „őrizze a határokat”.¹⁷⁷ Ez egyértelműen defenzív stratégiára utal, a meglévő várak védelme és nem újak hódítása volt a cél. E passzív stratégia összefüggésben áll az, 1599 óta komolyan felmerülő török békekötési törekvésekkel, ugyanakkor szólnunk kell a perzsák támadásáról, amely azt jelentette a birodalom számára, hogy súlyosbodó gazdasági nehézségek, dzseláli felkelések és a kapu-kuli egységek lázadásai közepette kétfrontos háborút kellett vállalnia.¹⁷⁸ Buda megtartása sikerült, ami azt jelentette, hogy a szerdár sikerrel látta el feladatát.¹⁷⁹

1604-ben Lala Mohamedet immár nagyvezérként küldik „Magyarország városainak elfoglalására”.¹⁸⁰ Az általános célkitűzés arra mutat, hogy az előző év defenzív stratégiáját újra az offenzív váltotta fel, amelynek célja azonban (1—2 fontosabb vár megszerzése után) szintén egy viszonylag előnyös békekötés. Kjátib azt állítja, hogy a nagyvezér terve az volt, hogy Esztergomot elfoglalja.¹⁸¹ Nem tudjuk, hogy a forrás által említett, fentebb idézett központilag meghatározott stratégiai cél („városok elfoglalása”) konkrétan magában foglalta-e Esztergomot, netán csak erre az egy várra vonatkozott volna. Úgy tűnik a forrásokból, hogy Esztergom elfoglalásának terve a nemrég nagyvezérré kinevezett Lala Mohamed pasától származott. Esztergom sikertelen ostroma után azonban béketárgyalásokra kényszerült ő is. Istvánffy szerint a törökök Esztergomért cserébe Kanizsát ígérték, de a császári békebiztosok Egert is visszakövetelték Esztergomért.¹⁸² A félbeszakadt tárgyalások folytatódásakor Esztergomért Egert követelték a császáriak, míg a törökök Egerért Füleket, Nógrádot, Szécsényt akarták.¹⁸³ A török források úgy tudják, hogy a tárgyalásokon végül sike-

¹⁷² PECSEVI: i. m. 159—164.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 308—334.

¹⁷³ PECSEVI: i. m. 166.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 336.; NAIMA: i. m. 204.

¹⁷⁴ PECSEVI: i. m. 168.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 338.

¹⁷⁵ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 337.; NAIMA: i. m. 205.

¹⁷⁶ Lásd az előző jegyzetet.

¹⁷⁷ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 342.

¹⁷⁸ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 345.; NAIMA: i. m. 240—249.; uo: 234—239.

¹⁷⁹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 342—344.; PECSEVI: i. m. 172—175.

¹⁸⁰ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 346.

¹⁸¹ Lásd az előző jegyzetet; NAIMA: i. m. 275.

¹⁸² ISTVÁNFY: i. m. 891.

¹⁸³ ISTVÁNFY: i. m. 891.

rült megegyezni azzal a feltétellel, hogy „Egert, mely Budától távolesik, s az iszlám birodalomra se kára, se haszna nincs, Esztergomért elcserélik”.¹⁸⁴ A megegyezés azonban a sejk-ül-izlám ellenkezése miatt meghiúsult.¹⁸⁵ A török és magyar források a tényeket illetően kiegészítik egymást, a tárgyalások más-más fázisait mutatják. Istvánffy az első két szakasról tud, amikor mindkét fél túlzó követelésekkel lép fel, a török forrás az utolsó szakasról, amikor Eger és Esztergom elcserélésében megegyeznek. Ha ez marad a status quo 1605-ben is és ez alapján születik meg a béke, akkor stratégiai szempontból teljesen eredménytelen lenne a háború a törökökre nézve. A dél-dunántúli térnyerést (Kanizsa) ugyanis kiegyenlitené az északi, felvidéki térvésztes (Fülek, Nógrád, Szécsény).

1605-ben a helyzet a török birodalom szempontjából javult, a kedvezőtlen erőviszonyokat (perzsa háború, dzseláli mozgalmak) kiegyenlítette Bocskai fellépése a Habsburgok ellen 1604 októberétől. Ebben az évben az Isztambulban meghatározott stratégia szerint „a magyarországi határszélek kiigazítása fontos és szükséges” volt.¹⁸⁶ Nyilván a már említett okok, az előnyös békekötés miatt volt szükség ilyen „kiigazítás”-ra, amely konkrétan Esztergom elfoglalására utalhatott. Kjátib közli a szultáni fermán tartalmát, amely a határszél „kiigazítás”-át konkretizálja: „...a padisah Esztergom várának elfoglalását kívánta”.¹⁸⁷ A szultáni tekintély gyengülését mutatja (1603-tól a gyermek I. Ahmed a szultán), hogy Eszéken haditanácsot hívott össze a szerdár, és ezen többen is muraközi vidéken való zsákmányolást javasolták.¹⁸⁸ Erre utalhat Homonnai szemrehányó levele az Esztergomot ostromló nagyvezérhez is. Homonnai azt írja, hogy a „végzés szerint Kanizsa fele Grätzre és Bécs országra kellett volna rabolni és pusztítani menni.”¹⁸⁹ Homonnai leveléből kitűnik, hogy ő nem az eredeti stratégiai célt (a szultáni fermán határozta meg) ismerte, hanem az eszéki tanácskozáson elfogadott tervet. Pecsevi úgy tudja, hogy a tanácskozás nem Eszéken volt, hanem Buda közelében és ennek megfelelően a tervezett portyát is Bécs felé tervezte.¹⁹⁰ A forrásokból arra következtethetünk, hogy a portyázást akarta a hadsereg és a hadsereg néhány vezére is, míg mások (Báki pasa, Veldánzáde kádi) a területi hódítást, Esztergom elfoglalását fontosabbnak tartották „a birodalom védelme és a szultánság becsületének oltalmazása” céljából.¹⁹¹ Végül ez az álláspont győzött, amely Esztergom ostromát követelte. Esztergom bevétele után helyreállt az észak-dunántúli területen az 1593 előtti status quo.

A hadjáratok stratégiai célkitűzéseinek eme vázlatos áttekintése alapján megkíséreljük az oszmán hadjáratok stratégiai tervezésének néhány jellegzetességét megállapítani. 1593—1594-ben a stratégiai célokat Szinán nagyvezér tűzte ki a magyarországi hadszíntéren. Ezen menet közben módosíthatott, aszerint, hogy a hadjárat idő lehetővé tette-e a vár ostromát vagy sem (Tata ostromára nem került sor 1593-ban, Komároméra viszont igen 1594-ben). A rendelkezésünkre álló források szerint viszont nem korlátozta terveiben egy központilag meghatározott haditerv. A helyzet rosszab-

¹⁸⁴ PECSEVI: i. m. 176.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 349. „Eger várát Esztergomért el kell cserélni.”; NAIMA: i. m. 278. „...proposed to exchange Osterghun for Agria; because the latter was more distant from Buda than the former, and therefore not of such importance to the Ottomans.”

¹⁸⁵ PECSEVI: i. m. 176—177.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 349.; NAIMA: i. m. 278—279.

¹⁸⁶ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 351.

¹⁸⁷ Lásd az előző jegyzetet; NAIMA: i. m. 289. „Mohammed Páshá was granted full power over the troops, and to employ them in any way he thought proper.”

¹⁸⁸ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 352.; NAIMA: i. m. 290.

¹⁸⁹ Homonnai levelét ld. Magyar történelmi szöveggyűjtemény (szerk. SINKOVICS ISTVÁN) 1526—1790. 1. k. Tankönyvkiadó. Bp. 1968. 302.

¹⁹⁰ PECSEVI: i. m. 180.

¹⁹¹ KJÁTIB CSELEBI: i. m. 352.; PECSEVI: i. m. 180.; NAIMA: i. m. 291.

jodásával, 1595-től azonban a központi stratégia determináló hatása érvényesült, bmi a szerdárokat megkötötte és ezért csak korlátozott önállósággal tervezhették aadjárataikat. 1595-ben emiatt szorult defenzívába Mehemed és valószínűleg ezért hátszott meglehetősen passzív szerepet 1597-ben Szaturdzsi, aki a következő évben elhibázott stratégiai tervet hajtott végre rosszul. Az 1599, 1600-as hadjáratokban Ibrahim nagyvezér a szultáni fermának engedelmeskedve Esztergomot tűzte ki célul és csak szultáni engedéllyel merete módosítani a haditervet. Nem tudjuk biztosan, hogy 1601—1602-ben meghatározta-e szultáni fermán a stratégiai célt, 1603-ban viszont biztosan volt ilyen jellegű döntés. 1604-ben a szultáni fermán csak általános-ságban beszélt a stratégiai tervről, amit a nagyvezér Magyarországon konkretizálha-tott. 1605-ben viszont alig tudtak érvényt szerezni a szultáni fermának.

A hadjáratok többségében egy elég merev, Isztambulban központilag meghatá-rozott haditerv dominált. A hatalmas távolság miatt azonban sokszor rosszul mér-ték fel a helyzetet és ennek megfelelően a körülményekhez képest elkésve reagáltak, szükségképpen rossz volt a stratégiai tervezés. Ezt mutatja az is, hogy a hadjáratot vezető szerdár a magyar határokhoz érve (Eszéken) vagy beljebb haditanácsot volt kénytelen tartani, mivel a helyzet közben módosulhatott.

A centrális stratégia az 1596-os szultáni hadjáratban mutatta meg elsősorban gyengeségeit. Egy előre meghatározott alternatívából (Bécs ellen vonulás, Erdély megfenyítése) egy harmadik, „semleges” megoldást választottak többszöri tanácsko-zás után. Erre minden bizonnyal a hadi helyzet alakulása, Hatvan-császári ostroma készítette őket. A centrális stratégia tehát a szultáni hadjáratban is ugyanúgy módo-sulást szenvedett, mint a szerdárok által vezetett hadjáratok jónéhány (1598, 1600) esetében. E módosulás az „ad hoc” stratégia jegyében történt, amely a tényleges hadihelyzetre való reagálást is magában foglalta, illetve az ennek megfelelő tervezést.

Véleményünk szerint a tizenöt éves háború hadjáratainak többségében ez a cent-rális stratégia dominál, némileg módosul is az „ad hoc” stratégia szükséges és el-kerülhetetlen alkalmazása miatt. A szerdárok és nagyvezérek pozíciójának ingatag volta következtében ez utóbbi, a realitásokat jobban követő stratégia kevésbé érvé-nyesült a háborúban, maradéktalanul talán csak 1593—94-ben, Szinán nagyvezérsége idején.

Befejezésül az 1606-os zsitvatoroki béke stratégiai vonatkozásairól kell röviden szólnunk. A tárgyalások menetétől és az egyes békepontok elemzésétől itt eltekinte-nénk, inkább csak néhány szempontra hívnánk fel a figyelmet. Az egyik ilyen szem-pont a békefeltételek és a korábban ismertetett szináni koncepció összehasonlításából adódik. A nagyvezér a háború elején az észak-dunántúli terület megszerzésére töreke-dett, ahol a béke a háború kitörése előtti status quot rögzítette.¹⁹² Nem, vagy legalább is nem feltétlenül törekedett Szinán a Felvidék, vagy a Dél-Dunántúl meghódítására, mivel e területeket másodlagos jelentőségűnek vélte. Némi előrenyomulás éppen ezeken a területeken mutatkozott a törökök javára. Kanizsa elfoglalása egyértelmű térryerést jelentett a Dél-Dunántúlon, amelyet a következő, 1663—64-es háborúban kiaknázni is törekedtek a törökök. Kevésbé volt egyértelmű a térryerés a Felvidéken, amelynek legfontosabb várát, Egert ugyan megszerezték, de elvesztették Füleket, Nógrádot és Szécsényt. Nehezen sikerült továbbá visszaszerezniük az elpártolt vazal-lus fejedelemségeket (Erdélyt, Moldvát és Havasföldet). A szináni koncepció tehát lényegében kudarcot vallott.

¹⁹² A békefeltételeket ld. KJÁTIB CSELEBI: i. m. 363—365.; NAIMA: i. m. 331—333. 1.; SINKOVICS ISTVÁN (szerk.): Magyar történelmi szöveggyűjtemény. I. k. Tankönyvkiadó, Bp. 1965. 367—371.

A török szultánnak a királyi Magyarország feletti „de iure” hűbérúri jogát teljességgel felszámolta a békeszerződés, amikor megszüntette az adófizetést, illetve egyszeri nagy összeg fizetésére kötelezte a császárt ennek megváltásaképpen.¹⁹³ Ráadásul a német—római császár par excellence egyenrangú voltát is deklarálta a szerződés, ami az oszmán birodalom világhatalmi igényeinek bukását szimbolizálta.¹⁹⁴ Az elhúzódó háború pedig a gazdasági válságot nemhogy levezette volna, hanem tovább súlyosbította azt nemcsak a kincstár, hanem a birodalom szinte minden rétege szempontjából.¹⁹⁵

¹⁹³ Lásd a béke 10. pontját az előző jegyzetben említett könyvekben.; INALCIK: *The Cambridge History of Islam*. 341.

¹⁹⁴ INALCIK: i. m. 341. *The Cambridge History of Islam*

¹⁹⁵ BARKAN: i. m. 10—11. Legmagasabb az 1605—1606 év árárdex.

THE TURKISH STRATEGY IN THE FIFTEEN YEARS' WAR,
1593—1606.

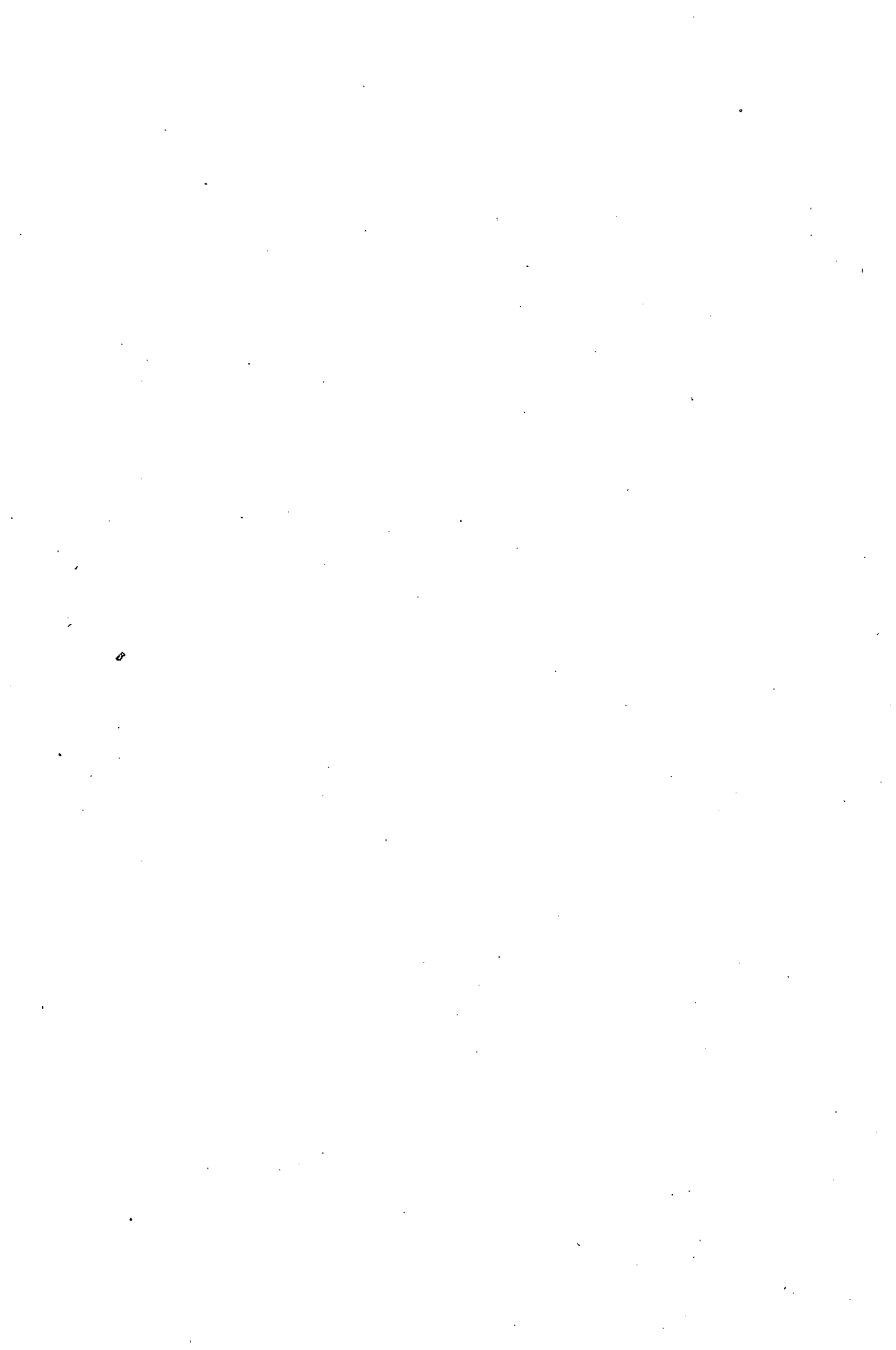
The first part of the study deals with the causes of the Fifteen Years' War. The author stresses, that considering its essence there is no relevant difference between this war and other Turkish wars. Yet in its breaking out the crisis played an important role, of which both the internal and external factors should be taken into consideration. The author regards the political considerations important as well, which induced the Turkish Empire to wage war against the Habsburgs, who were becoming more and more influential in Middle-East-Europe. The delaying of the tribute and the Hungarian plundering attacks contributed to this decision, as well as the defeat at Sziszek.

In the second part the article studies the Turkish strategy concerning the war. From the steps of Sinan he draws the conclusion, that the Grand Vizier wanted short war, not longer than two years. The short war necessarily limited his objects, so Sinan wanted to occupy only the important north-transdanubian territory. The occupation of the highlands territory does not occur among the objects of the Turkish strategy; here, according to the letter of Hassan, the Turks would prefer a vassal state, similar to that of the Transylvanian principality. The study leaves that question open, whether the occupation of Wien was included among the aims of the Porte. The author seems to prefer the negative answer.

In the third part the question of Turkish strategical aims during individual campaigns comes up. The author studies the strategy of the campaigns on the basis of Turkish sources in chronological order. In his opinion the central strategy, predetermined in Istanbul dominated during the war, which strategy could not foresee those modifications on the seat of operations. So the serdars were forced to modify the objects of central strategy in the spirit of „ad hoc” strategy. The war was characterized by the specific duality of central strategy and „ad hoc” strategy, with the dominance of the former.

TARTALOM

<i>Szántó Imre</i> : A katolikus népművelés Magyarországon 1711—1848	3
<i>Tóth Sándor</i> : Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593—1606	15

Felelős kiadó: DR. SERFŐZŐ LAJOS, a Bölcsészettudományi Kar dékánja
81-4337 — Szegedi Nyomda

Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató

A kézirat nyomdába érkezett 1980-ban, megjelent 1981-ben
425 példányban, 4 A/5 ív terjedelemben

Készült monószedéssel, íves magasnyomással a MSZ 5601—59
és az 5602—55 szabvány szerint